

POZIȚIA LUI TACITUS FAȚĂ DE ARMATĂ, POPOR ȘI PROVINCII

DE

F. EDELSTEIN și I. WINKLER

Dintre istoricii romani, Tacitus este acela a cărui operă a parvenit cu mai puține lacune posteritatei, ceea ce nu trebuie pus numai pe seama unor împrejurări norocoase, ci se datorează în anumită măsură prețuirii de care s-a bucurat încă din timpul vieții, după cum rezultă din mărturiile lui Pliniu cel Tânăr¹. Faima dobindită de Tacitus încă de la începutul carierei se datoră, în primul rînd, talentului său oratoric, prin care repurtase atîtea succese și ajunsese la o popularitate pe care o punea mai presus de orice².

Cu toate acestea el părăsește profesia de avocat și își consacră talentul lucrărilor istorice. Faptul că Tacitus renunță la satisfacțiile multiple ale situației lui ca orator de frunte, că renunță la plăcerea de a încerca nenumăratele emoții ale tumultului din for³ și își îndreaptă privirile spre trecut, nu e o simplă întâmplare.

Reprezentant aprig și conștient al opoziției republicane⁴, admirator fervent al gloriei romane și adept al vechilor moravuri, Tacitus, ca de altfel mulți din contemporanii săi, și-a dat seama că mulțumirea și succesele la care mai putea năzui un orator oricît de strălucit erau iluzorii, că epoca lui nu mai era prielnică pentru înfiorirea acestui gen, că senatul roman nu era decât o umbră palidă, un instrument docil în mîna împăratului. Istoria în schimb — cum o concepeau cei vechi — îi oferea nu numai posibilități multiple de manifestare a talentului său artistic, ci constituia și o armă de luptă menită să influențeze puternic pe cititori⁵ și, mai presus de toate, să constituie un îndrumător în conduită cetățeanului roman, o tribună de pe pozițiile căreia scriitorul putea exalta tot ce i se părea strălucit și demn de admirație și putea supune unui aspru rechizitoriu tot ce i se părea condamnabil și

¹ C. Plinius Caecilius Secundus, *Epistolae*, Paris, 1927—1928, 7,20, 1—4; 7,33; 4,13,10; 2,1,6; 9,23, 2—3; 2,11,17; 6,16; 8,7; 4,15,1.

² Tacitus, *Dialogus de oratoribus*, VI—VII, în Cornelii Taciti *Libri qui supersunt*, post C. Halm-G. Andersen, denuo curauit E. Koestermann, Lipsiae, 1938, II.

³ *Ibidem*.

⁴ I. M. Tronski, *История античной литературы*, Leningrad, 1951, p. 477—480; *Istoria universală*, sub redacția S.L. Utcenko și colab., II, București, 1959, p. 608.

⁵ N. A. Mașchin, *Istoria Romei antice*, București, 1951, p. 25; cf. și Cicero, *Orator*, 66.

înjositor. Tacitus a știut să folosească aceste avantaje ale genului pe care l-a abordat, transformând istoria sa într-o uriașă tragedie cu mii și zeci de mii de personaje, în centrul căreia rămâne necontenit Roma îngenuncheată sub voința omnipotentă a cezarului¹.

Scopul principal al lui Tacitus este de a educa. Pentru a-i spori eficacitatea, el caută să-și releve nepărtinirea, punând în fruntea fiecăreia dintre lucrările lui aceeași profesiune de credință a totalei imparțialității².

Străduința spre imparțialitate e subliniată prin rezerva față de unele informații care îi par neverosimile. Din același motiv al sublinierii obiectivității sale, Tacitus serie după tradiția vechilor analiști, consemnând evenimentele an de an³.

Problema dacă și în ce măsură a realizat Tacitus acest deziderat a fost foarte mult discutată de criticii moderni: aproape nu există vreun studiu despre el mai amplu, în care să nu se dezbată problema imparțialității lui. Această discuție îndelungată a dus la relevarea și lămurirea multor aspecte ale operei tacitiene înainte obscure. Fiind socotit de istoriografia modernă drept cel mai mare istoric al Romei antice, unii încearcă să-l prezinte pe Tacitus imparțial față de evenimente și oameni, cu toate că, analizîndu-i lucrările, ei s-au izbit adesea de afirmații în flagrantă contradicție chiar și cu o aparentă obiectivitate; alții, dimpotrivă, pun sub semnul întrebării sau chiar neagă imparțialitatea, dar copleșești de măreția istoricului și neputindu-se sustrage nici admirării față de geniul lui și nici propriei lor poziții de clasă, caută să-l scuze⁴.

În centrul atenției istoricilor sta atitudinea lui Tacitus față de împărați, care constituiau, de fapt, și pentru autor figuri de maximă importanță.

Întreaga istoriografie a sec. I a devenit de altfel, în funcție de atitudinea față de împărați, fie pamflet politic, fie panegiric. Cum se exprimă însuși Tacitus (*Historiae*, I, 1), toți au devenit sau dușmanii sau sclavii puterii⁵.

Subliniind poziția de clasă a lui Tacitus și relevînd limitările care decurg de aici, studiile cercetătorilor marxiști aduc prețioase contribuții la justă apreciere a operei sale⁶. În ce ne privește, în cele ce urmează vom căuta să analizăm o singură latură a acesteia, și anume, atitudinea istoricului față de păturile populației care nu aparțineau aristocrației senatoriale, față de aceia care contraveneau intereselor acestei clase și politicii expansioniste a statului roman.

Tacitus n-a examinat cu aceeași scrupulozitate și n-a acordat importanță cuvenită acțiunilor eroilor secundari și poporului în mijlocul căruia se desfășoară

¹ Tacitus, *Historiae*, I, 1; id., *Annales*, III, 65; IV, 32–33; cf. și История римской литературы, sub redacția N. F. Deratani, Moscova, 1954, p. 483.

² Tacitus, *Agricola*, I; *Hist.*, I, 1; *Ann.*, I, 1.

³ Tacitus, *Agricola*, XLIII; *Hist.*, II, 3.

⁴ Ph. Fabia, *Les sources de Tacite dans les Histoires et les Annales*, Paris, 1893, p. 261, 442 și urm.; G. Boissier, *Tacite*, Paris, 1908, p. 68 și 149; H. Goelzer, *Tacite, Histoires*, Paris, 1921, p. XIV, XV; RE, IV, 1587–1588 [Schwabe]; Schanz-Hosius, *Gesch. d. röm. Literatur*, II, München, 1935, p. 607 și urm.; P. Beguin, în L'Ant. Class., XXII, 2, 1953, p. 322 și urm.; XXIII, 1954, p. 123.

⁵ Deratani, *op. cit.*, p. 472.

⁶ M. M. Pokrovski, История римской литературы, Moscova-Leningrad, 1942, p. 357 și urm.; I. M. Tronski, *op. cit.*, p. 477 și urm.; Deratani, *op. cit.*, p. 472 și urm.; O. V. Kudriavtsev, în VDI, 3, 1949, p. 46 și urm.; VDI, 2, 1954, p. 128–142; VDI, 2, 1955, p. 48 și urm.; E. M. Staerman, în VDI, 3, 1951, p. 164, 167–169; N. N. Belova, în VDI, 4, 1952, p. 45 și urm.; N. A. Mașkin, *Principalul lui Augustus. Originea și conținutul său social*, București, 1954; A. G. Bokșcianin, Социальный кризис римской империи в I веке н. э., Moscova, 1954.

activitatea protagonistilor operei sale: împărații. Dacă pentru stabilirea veracității portretelor acestora avem posibilitatea unui anumit control pe baza confruntării differitelor izvoare antice¹, aprecierea imparțialității lui Tacitus față de păturile de jos, față de sclavi și cei răzvrătiți împotriva regimului imperial este mult mai dificilă, căci în această privință termenii de comparație sunt mai puțini, fie datorită scopului deosebit al lucrărilor diferenților istorici care au scris despre aceeași epocă, fie din cauza neglijării totale a acestor pături, din pricina aceleiași concepții înguste despre istorie².

Ca puncte de sprijin vor servi în analiza ce urmează pasajele corespunzătoare din autorii antici la dispoziția noastră și, în primul rînd, însăși opera lui Tacitus, comentariile și aprecierile sale, numeroasele contradicții și inconsecvențe, procedeele stilistice și retorice, din care rezultă limpede că istoricul a căutat să comunice cititorului propriul său fel de a privi lucrurile. Dacă imaginea evenimentelor zugrăvite de el se depărtează — uneori mai mult, alteori mai puțin — de realitate, aceasta se datorează alegerii faptelor, proporționării lor conform punctului său de vedere și al intereselor clasei sale, care determină dispoziția și aprecierea evenimentelor relatate³. Tacitus nu trebuie totuși învinuit de o intenționată deformare a faptelor, cercetate de el cu multă seriozitate și conștiinciozitate după differitele izvoare care i-au stat la dispoziție⁴. Ba, tocmai sub influența asiduității dovedite în studierea izvoarelor, adesea Tacitus, furat de realitate, a devenit el însuși acuzatorul stărilor de lucruri pe care dorca să le sprijine. Mutatis mutandis, i se aplică și lui, într-o anumită măsură, cele constatațe de Engels în legătură cu Balzac⁵.

Textul tacitian constituie elementul de bază pentru analiza atitudinii istoricului față de armată și răscoalele militare, deoarece revoltele legiunilor din Panonia și Germania sunt descrise cu totul sumar la Dio Cassius⁶ și amintite doar în treacăt de Suetonius⁷ și de Velleius Paterculus⁸. Admițind chiar că Tacitus a urmat în mod servil un izvor oarecare, din maniera de prezentare a evenimentelor se observă clar că nu l-au interesat cauzele reale care au provocat, după moartea lui Augustus, aceste manifestări violente ale nemulțumirilor din cadrul armatei.

Tacitus, care în anumite părți ale istoriei sale dă dovadă de atită perspicacitate și profunzime, vorbind despre răscoala din Panonia se mulțumește să indice prilejul în locul cauzelor: «în schimbarea împăratului, ele văzuseră putința unei răscoale și nădejdea unei îmbogătiri»⁹. Aceasta datorită, în primul rînd, disprețului cu care trata orice mișcare îndreptată împotriva puterii de stat, vizând schimbarea vechilor stări de lucruri. Prezentarea situației imediat premergătoare urmărește trezirea neîncredерii și dezaprobației cititorului față de inițiatorii răscoalei: în locul

¹ Dio Cassius, Suetonius, Plutarch, Appian și alții.

² N. A. Mașchin, *Istoria Romei*, p. 5 și urm.

³ Deratani, *op. cit.*, p. 478—479.

⁴ Th. Mommsen, *Cornelius Tacitus und Cluuius Rufus*, în *Ges. Schriften*, VII, Berlin, 1909, p. 224—252; id., *Das Verhältnis des Tacitus zu den Acta des Senats*, *ibid.*, p. 253—263; I. Mueller, *Krit. und exeg. Studien zu Tacitus*, în Wien. Sitzb., 170, 1913, 3 Abh.; Boissier, *Tacile*, p. 69—73; F. A. Marx, *Untersuch. zur Komposition und zu den Quellen von Tac. Ann.*, în *Heremes*, 60, 1925, 74, 268, 17; D. M. Pippidi, *Autour de Tibère*, București, 1944, p. 72—74; vezi p. 246, nota 6.

⁵ K. Marx-Fr. Engels, *Despre artă și literatură*, București, 1953, p. 135—136, 137—138 (serioarea lui Engels către d-na Harkness).

⁶ Dio Cassius, LVII, 4.

⁷ Suetonius, *Tiberius*, 25; *Caligula*, 9.

⁸ C. V. Paterculus, CXXV, 2.

⁹ Tacitus, *Ann.*, I, 16.

motivelor materiale concrete, e invocată semetia trupelor, tendința spre dezordine și trăndăvie, urmare a unei relaxări temporare a disciplinei: «[Blaesus] intermiserat solita munia. *Eo principio lasciuire miles, discordare, pessimi cuiusque sermonibus praebere auris... disciplinam et laborem aspernari* »¹.

Mișcarea pornește, prin urmare, de la « pessimi », dispuși să asculte vorba « oricui ».

Caracterizarea lui Percennius, căpetenia răsculaților, aduce discreditare totală: « erat in castris Percennius quidam, dux olim theatralium operarum, dein gregarius miles, procax lingua et miscere coetus histrionali studio doctus, is imperitos animos et quaenam post Augustum militiae condicio ambigentis impellere paulatim nocturnis conloquiis aut flexo in uesteram die et dilapsis melioribus deterrium quemque congregare »². Efectul acestei caracterizări, concepută în termeni peiorativi, e intensificat prin opunerea « sufletelor nestiutoare » ale soldaților, pe care reușește « să-i seducă încetul cu încetul », asociindu-se cu cei mai « stricați » (deterrium quemque).

Dar faptele relevante în cuvântarea atribuită lui Percennius pledează, cu toată luminatia defavorabilă a autorului, pentru justitia revendicărilor ridicate de soldați, chiar dacă presupunem anumite exagerări, spre a grada contrastele și a atîția flacără răzvrătirii. « Destul fuseseră lași atîția ani. Bătrîni și mutilați de răni, ei înduraseră treizeci sau patruzeci de ani de serviciu militar. Liberați, nu sfîrșeau încă serviciul militar. Opriți lingă steag, răbdau aceleasi munci sub alt nume. Supraviețuind atîtor primejdii, erau duși apoi în țări îndepărtate spre a primi, sub numele de ogoare, niște mlaștini sau stînci necultivabile. Serviciul militar prin el însuși e greu și nerăsplătit: sufletul și corpul sînt prețuite zece ași pe zi. Cu ei trebuiau să-și cumpere haine, arme, corturi, să îndulcească cruzimea centurionilor și să mijlocească scutirea de corvezi. Loviturile și rănilor, asprimea iernii, exercițiile din timpul verii, războaiele crîncene, pacea nerodnică nu se mai sfîrșeau însă »³.

Dovada bazei reale a afirmațiilor lui Percennius ne-o dă Tacitus însuși: « Adstrepebat uulgus, diuersis incitamentis, hi uerberum notas, illi canitiem, plurimi detrita tegmina et nudum corpus exprobrantes »⁴.

Totala dezaprobată a pretențiilor ridicate de soldați e cu atît mai semnificativă, cu cât, pe vremea cînd descria Tacitus aceste evenimente, solda soldaților fusese sporită de către Domițian de la 225 de denari, cît era sub Augustus, la 300 de denari. Tacitus însuși arată regimul excesiv de aspru din cadrul armatei⁵.

Faptul că soldații acceptă să trimită o delegație la Roma, pentru a obține satisfacerea cerințelor⁶, dovedește că mișcarea nu avea drept obiectiv jaful și excesele, iar revendicările lor, « un denar pe zi și 16 ani de serviciu militar »⁷, contrazic învinuirea lui Tacitus că ar fi urmărit « o viață de lene în dauna disciplinei și a muncii »⁸. Fiind rupte cătușele disciplinei și dezlănțuite pasiunile, în asemenea vremuri tulburi ura soldaților față de foștii lor asupritori se concretiza în acțiuni singe-

¹ Tacitus, *Ann.*, I, 16.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, I, 17.

⁴ *Ibidem*, I, 18.

⁵ *Ibidem*, I, 20.

⁶ *Ibidem*, I, 19.

⁷ *Ibidem*, I, 17, 19.

⁸ *Ibidem*, I, 17.

roase¹, a căror motivare psihologică o dă în multe cazuri Tacitus însuși: « centurio Lucilius interficitur, cui militaribus facetiis uocabulum «Cedo alteram» indiderant, quia, fracta uite in tergo militis, alteram clara uoce ac rursus aliam poscebat»².

Deschiderea porților închisorilor³ e un act de protest împotriva legislației romane și a abuzurilor.

Nu trebuie să atribuim, firește, soldaților din acea vreme clarviziune și consecvență în acțiunile lor, la care ei renunță, în cele din urmă, tocmai din cauza șovăielii și a diversiunilor ivite între ei⁴. Cu toate acestea, ei își dau seama de situația lor, de nedreptățile și abuzurile comise față de ei, de tergiversarea intenționată a satisfacerii revendicărilor lor⁵ și de faptul că vor putea dobîndi prin răzvrătire ceea ce nu puteau obține prin supunere⁶. Dar spiritul vremii, atmosfera îmbibată de superstiții și teama de mînia zeilor⁷ le frînează avîntul, determinîndu-i să se dezică de propria lor cauză, să renunțe la orice îmbunătățire și să predea supliciului pe conducătorii răscoalei⁸. Natura cererilor imprimă răscoalei un caracter profesional, dar soldații simt forță pe care o reprezintă armata în sistemul imperial, ceea ce rezultă evident din desfășurarea răscoalei legiunilor de pe Rin, care îi oferă lui Germanicus imperiul⁹.

Aceeași motivare, ca și pentru răscoala legiunilor din Panonia, o dă Tacitus — și ceilalți istorici ai timpului¹⁰ — și răscoalei mult mai violente a legiunilor din Germania, care a izbucnit aproape concomitent. Aici ca inițiatori ai răscoalei se semnalează soldații recrutați de curînd din plebea de la Roma. Aprecierile lui Tacitus sunt tot atât de negative ca și față de răsculații din Panonia: « uernacula multitudo, nuper acto in Vrbe delectu, lasciuiae sueta, laborum intolerans, implere ceterorum rudes animos ». Antiteza dintre recruiții aduși din Roma, pervertiți prin « trîndăvie și dezmat », și « sufletele ignorante » (rudes animi) ale soldaților din legiunile de pe Rin sugerează ideea inducerii în eroare¹¹.

Situatia din cadrul legiunilor, chiar după prezentarea lui Tacitus, contrazice motivările sale, justificînd mișcarea din punct de vedere economic și moral: « eu totii se dezveliră, arătîndu-și urmele rănilor și semnele vergilor. Vorbind învâlmășit, ei se plînseră apoi de scumpetea scutelor, de micimea soldei, de asprimea muncilor, însîrîndu-le: valul, șanțurile, transportul nutrețului, al materialelor, al lemnelor și tot ce li se cerea, în interesul serviciului, sau pentru a nu se lenevi. Veteranii, ce numărau treizeci de ani de serviciu sau chiar mai mult, strigau cu și mai multă îngăduinare să li se vină în ajutor ca să nu-i apuce moartea sub arme. Să li se îngăduie la bătrînete o odihnă la adăpostul nevoii »¹². Lupta lor a fost mai dîrzbă ca a legiunilor din Panonia, fiind și mai uniți în acțiune: « Soldații împărțiră între ei străjile și luară măsuri de apărare. Strînsi la un loc și fără îndemnul cătorva

¹ Tacitus, *Ann.*, I, 20, 23.

² *Ibidem*, I, 23; cf. și 20.

³ *Ibidem*, I, 21.

⁴ *Ibidem*, I, 23.

⁵ *Ibidem*, I, 26–27.

⁶ *Ibidem*, I, 19.

⁷ *Ibidem*, I, 28.

⁸ *Ibidem*, I, 29, 30.

⁹ *Ibidem*, I, 35.

¹⁰ *Ibidem*, I, 31; vezi și notele 6–8, p. 247.

¹¹ *Ibidem*, I, 31.

¹² *Ibidem*, I, 35; cf. și *Istoria universală*, vol. II, p. 621 și urm.

multimea izbucnea sau tăcea deodată, ca și cum li s-ar fi dat o poruncă. Pentru cei ce cunosc sufletul multimii, această înțelegere era semnul cel mai sigur al unei mari și năprasnice furtuni»¹. Atitudinea fermă și justetea cerințelor lor îl obligă pe Germanicus să ticiuiască o scrisoare în numele lui Tiberius, prin care se acordă « libertatea după 20 de ani de serviciu, mărginirea lui, după 16 ani, la îndatorirea de a se lupta cu dușmanii fără alte sarcini; plata îndoitoare a moștenirii lui Augustus »². Faptul că, îndată după satisfacerea revendicărilor, ordinea se restabili fără întârziere³ dovedește că soldații nu porniseră răscoala pentru că erau « obișnuiți cu neascultarea și nedestoinici la muncă »⁴, ci pentru că situația lor devenise intolerabilă.

Al doilea val de revoltă fu provocat de echipa contramandării concesiilor dobândite: « Pauidos et conscientia uaecordes intrat metus: uenisse patrum iussu qui irrita facerent quae per seditionem expresserant; utque mos uulgo quamuis falsis reum subdere, Munatum Plancum, consulatu functum, principem legationis, auctorem senatus consulti incusant »⁵. Motivarea psihologică dată de Tacitus conține un dublu atac împotriva răsculaților, relevând, pe de o parte, caracterul vinovat al mișcării, de care soldații însăși ar fi conștienți, pe de altă parte, tendința spre excese, incapacitatea lor de discernămînt și apreciere lucidă, subliniată prin procedeul generalizării (utque mos uulgo) și opoziția dintre natura acuzatorilor, oameni de rînd (uul-gus), și a acuzatului, « un fost senator » (consulatu functus). Mișcarea era însă mult mai puțin intensă, se pare că elanul soldaților scăzuse, căci, după relatarea lui Dio Cassius, « peste câțiva timp, cum nu cîștigau nimic, ei se îndreptau spre pace, schimbînd dispoziția lor din punctul de vedere al proprietăților lor mișcări »⁶.

Cu totul altfel e prezentat episodul acesta la Tacitus. Potolirea răscoalei e atribuită exclusiv abilității lui Germanicus, care a știut să se folosească de stima soldaților față de familia Agripinei, de afectiunea lor pentru Caligula⁷; cuvîntarea rostită de el este prezentată ca factorul hotărîtor în încetarea răscoalei⁸.

În descrierea răscoalelor militare⁹ se observă, în general, tendința lui Tacitus de a pune în lumină favorabilită pe conducătorii militari. Toată vina provocării groaznicului măcel din tabăra legiunii a V-a și a XXI-a, focarul celei mai dîrze rezistențe, e aruncată asupra răzvrătișilor, cu toate că fusese pusă la cale de comandanți sub amenințarea lui Germanicus: « El [Germanicus] trimise deci o scrisoare lui Caecina, vestindu-l că soscea cu o armată puternică. Dacă soldații nu vor pedepsi ei singuri pe cei vinovați, nu va cruta pe nimeni. Adunînd pe steagari, pe aquiliferi și pe soldații cei mai disciplinați, Caecina le citi scrisoarea. . . ei sorociră cu legatul o zi în care să atace pe răzvrătișii. În ziua hotărîtă, năvălind în corturi, începură să-i ucidă la un semn dat »¹⁰. Pentru a-i salva de răspundere pe comandanții militari care provocaseră dezbinarea, Tacitus menționează: « neque legatus aut tribunus moderator adfuit; permissa uulgo licentia atque ultio et satietas »¹¹. (De remarcat,

¹ Tacitus, *Ann.*, I, 32.

² *Ibidem*, I, 37; Dio Cassius, LVII, 5.

³ Tacitus, *Ann.*, I, 37.

⁴ *Ibidem*, I, 31.

⁵ *Ibidem*, I, 39–40; Dio Cassius, LVII, 5.

⁶ Dio Cassius, LVII, 5.

⁷ Tacitus, *Ann.*, I, 41.

⁸ *Ibidem*, I, 42–44.

⁹ *Ibidem*, I, 17 și urm.

¹⁰ *Ibidem*, I, 48.

¹¹ *Ibidem*, I, 49.

antiteza dintre rolul moderator, rational al comandanților și patima oarbă a « vulgului ».) Germanicus varsă lacrimi și-i dojenește pe soldați, fără ca Tacitus să-i reproșeze de a fi fost inițiatorul acestui dezastru cumplit¹: « Curind sosi și Germanicus. Întrînd în lagăre, el începu să plângă numind o adevărată nenorocire felul acesta de a înăbusi o răscoală. Porunci apoi să se ardă cadavrele. Sălbăticia soldaților se prefăcu atunci în dorința de a merge împotriva dușmanului în semn de ispășire »². Cu totul alta — și aceasta e cea reală — e motivarea acțiunii inițiate de Germanicus, la Dio: « Cu toate acestea, Germanicus, temîndu-se de o nouă răscoală, și-a condus armata pe pămînt străin, unde el petrecu mult timp cu scopul de a da ocupăție soldaților și de a le procura hrană din abundență în paguba străinilor »³.

Din faptul că Germanicus dorea să « procure hrană din abundență în paguba străinilor », reiese că armata ducea lipsă de alimente, mai precis, că soldații fiind mică, nu putea asigura decât o hrană cu totul mizeră, de aici nemulțumirile legitime ale soldaților și formele violente pe care acestea le luau, din timp în timp, sub impulsul unei conjuncturi externe, aparent sau realmente, favorabile.

La atitudinea negativă a lui Tacitus față de orice revendicări ale armatei va fi contribuit amintirea acțiunilor violente la care asistase autorul după moartea lui Nero, cînd armata ridică pe tron pe acela care plătea mai mult și ucidea pe împăratul care nu-i era pe plac. În instabilitatea acestei armate care, după cum scrie Engels, « începea să semene mai mult cu o armată de « landsknechti », decât cu vechea armată de cultivatori de pămînt a Romei »⁴, în neprinciperea comandanților sau în viciile împăratului vede Tacitus mare parte din greutățile în care se zbătea imperiul. Preocupat prea puțin — ca în general istoricul antic — de schimbările petrecute în structura economică a Romei, schimbări care au impus transformarea armatei de cetățeni liberi (care prestau serviciul militar fără o retribuire băncescă) într-o armată plătită, el nu-și dă seama de contradicțiile care subminau imensul edificiu al statului roman, de eriza prin care trecea orînduirea sclavagistă, de aceea are cuvinte aspre pentru Gracchi⁵.

Chiar dacă Tacitus era conștient de faptul că cererile soldaților nu erau lipsite de temei, după cum rezultă și din atitudinea lui Germanicus și a lui Tiberius, care au satisfăcut — chiar dacă numai temporar — aceste cereri, din interese politice, el dezaproba pretentîile și acțiunile lor.

Pozitia istoricilor față de textul tacitian cu privire la răscoalele militare de la începutul domniei lui Tiberius este diferită: unii se fereșc să emită vreo părere⁶, alții, urmînd judecățile de valoare emise de Tacitus, consideră aceste mișcări ca simple excese ale armatei, ca « acțiunea obraznică a plebei », care profită de situația creată în urma morții lui Augustus și caută să-și asigure o viață de trîndăvie și lux⁷, dar istoricii sovietici și mulți istorici moderni recunosc că greutățile servi-

¹ Tacitus, *Ann.*, I, 48–49.

² *Ibidem*, I, 49.

³ Dio Cassius, LVII, 6.

⁴ K. Marx și Fr. Engels, *Opere*, XV, ed. rusă, p. 606.

⁵ Tacitus, *Ann.*, III, 27.

⁶ F. A. Marx, în *Hermes*, 60/1, 1925, p. 89–90; *Legio*, în RE, XII^{1–2}, 1567 urm., [E. Ritterling]; I. C. Tarver, *Tibère*, Paris, 1934, p. 214–230.

⁷ V. V. Duruy, *Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'invasion des barbares*, tome IV, Paris, 1882, p. 283–285; *The Cambridge Ancient History*, vol. X, Cambridge, 1934, p. 618; RE, X, 1, 440–443 [Kroll].

ciului militar și mizeria în care trăiau soldații de rînd acumulaseră treptat nemulțumirea în sufletele lor și că venirea noilor recruti din rîndul sclavilor și al plebei romane¹ a fost numai un prilej pentru ca soldații să vadă și mai cras contrastul dintre viața lor grea și mizeră din provincii, unde trebuiau să înfrunte moartea la tot pasul, și traiul luxos, la adăpost de primejdii, al pretorienilor. Nemulțumirile lor ating, prin toate acestea, un punct de maximă tensiune, gata să ia forme violente la cel mai mic indiciu de slăbire a frinelor care-i asupreau: moartea lui Augustus a fost prilejul și nu cauza care a dus la declanșarea nemulțumirilor ce mocneau de atâtă vreme².

Nu este întâmplător că răscoala izbucnește mai întâi în Panonia, tocmai unde, după cum arată Dio, erau greutăți în aprovisionare, care atrageau o scumpire a alimentelor³. A existat, fără îndoială, o legătură între izbucnirea răscoalei din Panonia și cea din Germania, după cum indică și similitudinea revendicărilor. Faptul că, pe lîngă satisfacerea doleanțelor, legiunile de pe Rin urmăresc să-l proclame pe Germanicus împărat nu imprimă răscoalei un caracter diferit: soldații sperau să-și asigure recunoașterea revendicărilor prin ridicarea unui împărat care se arătase circumspect și înțelegător față de nevoile lor.

În caracterul limitat, profesional, al revendicărilor se întrevede constituirea armatei într-o categorie deosebită de restul populației, deși provenită din rîndurile acesteia și în continuu contact cu ea. Spiritul de castă, disciplina severă, jurisdicția aspră, greutățile muncii și ale instrucției în timp de pace, primejdile înfruntate în timp de război și prefăceau cu timpul într-o masă de oameni violenti, care la diverse ocazii săvîrșeau excese îndreptate nu numai împotriva comandanților lor, ci și împotriva populației și chiar împotriva camarazilor din alte unități, după cum arată Tacitus⁴. Tot din relatăriile lui rezultă însă că această armată sălbaticită asculta totuși de acei comandanți care se bucurau de prestigiu în rîndurile ei⁵.

Departate de a-i satisface, această viață li se părea nesuferită, ei urau viața de tabără și războaiele, năzuințele lor se îndreaptă spre viața civilă, după cum rezultă și din cererea de a fi eliberati după 16 ani, de a primi pămînt și bani, ca să-și întemeieze o gospodărie, spre a putea duce o existență liniștită. Afirmația lui Suetonius⁶ că « toate legiunile au înaintat cereri către împărat, prin care solicitau ca legaților consulari, o dată cu acordarea conducerii, să li se acorde și insignele triumfului, pentru ca aceștia să nu caute sub toate pretextele motive pentru război », concordă cu aceasta: rezultă clar că soldații nu doreau războiul. De altfel, Tacitus însuși ne furnizează un argument, introducînd, pentru a sublinia caracterul « nelegit » al răscoalei, pasajul în care soldații cer să fie conduși împotriva dușmanilor, pentru a « ispăși » păcatele revoltei.

¹ În Panonia în urma pierderilor avute în răscoala din 6–9 e.n.

² N. A. Mașchin, *Istoria Romei*, p. 297 și urm.; id., *Principatul lui Augustus*, p. 455 și urm.; *Istoria universală*, II, p. 621 și urm.; A. G. Bokșcianin, *op. cit.*, p. 84 și urm.; V. N. Diiakov, în VDJ, 2, 1955, p. 96; Carl Peter, *Geschichte Roms*, III, Halle, 1867, p. 152 și urm.; H. Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, I, 1, Gotha, 1883, p. 256 și urm.; A. v. Domaszewski, *Geschichte der römischen Kaiser*, I, Leipzig, 1909, p. 253–261; II/1, p. 8 și urm.; J. Kromayer-G. Veith, *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer*, München, 1928, p. 531; Hoffmeister, *Die Weltanschauung des Tacitus*, Essen, 1831, p. 42–44.

³ Dio Cassius, LV, 26, 34; N. A. Mașchin, *Principatul*, p. 455.

⁴ Tacitus, *Hist.*, I, 6; II, 44; I, 63; II, 13; III, 14; II, 56.

⁵ *Ibidem*, III, 10; II, 44.

⁶ Suetonius, *Claudius*, 24.

După cum se poate urmări din cele expuse pînă aici, Tacitus n-a fost obiectiv în prezentarea acelor acțiuni ale armatei care nu corespundea vederilor sale. Pentru aristocratul Tacitus armata trebuia să fie un instrument în mâna comandanților și ca atare obligată, în orice condiții, la supunere oarbă; disprețul îl oprește să vadă în soldați altceva decît o masă de lăudăroși, de temerari și de nestatornici¹. Lipsa lui de înțelegere merge atât de departe, încît el pune exclusiv pe seama trîndăviei dificultățile întîmpinate de legiunile din Siria în adaptarea la clima aspră a regiunilor partice, unde, din pricina frigului cumplit, « mulți soldați înghețără la picioare sau la mîini, cîteva străji muriră de frig. Se povestește că unui soldat, ce purta o sarcină de lemn, îi înghețără astfel mîinile, încît, lipindu-i-se de povară, i se desfăcăruă de brațele mutilate »².

Tacitus vorbește cu o vie apreciere despre Corbulo, comandanțul acestei legiuni, vîrstăriul « demn » al unei vechi familii aristocratice romane³, care a ținut în corturi întreaga armată — legiunile aduse din Siria și recruiții din Galatia și Cappadocia — deși iarna era atât de aspră, încît « obducta glacie, nisi effossa humus tentoriis locum non praebaret », iar soldații, care suferau atât de cumplit, ajunși la exasperare își căutau salvarea în dezertare. Pe marginea măsurilor drastice luate de Corbulo, care căuta remediul în severitate (« intia și a doua greșeală nu erau iertate ca în celealte armate: cine dezerta de la drapel era pedepsit pe dată cu moartea »), concluzia istoricului e categorică: « Experiența a arătat că severitatea era mai bună decît mila » (Idque usu salubre et misericordia melius apparuit)⁴.

Tacitus recunoaște că în armată stă « taina imperiului » (*arcانum imperii*)⁵, dar o disprețuiește, pentru că nu mai e formată din țărani italiici liberi ca altădată, ci e o armată pestriță, în care el nu vede decît o plebe (uulgus) concentrată în mase mari, înarmată, inclinată spre vicii⁶, gata mereu la răzvrătiri și excese⁷; spre consternarea lui Tacitus, nu arareori ea pactiza cu populația provinciilor⁸. Motivele decăderii el nu le caută în deficiențele sistemului militar roman, în asprimea excesivă a tratamentului lor, în coruperea lor de către comandanți corruptibili și corupti, care îi foloseau ca o masă de manevră în intrigî pentru realizarea ambiiției lor nesăbuite, cu toate că Tacitus se izbește de multe ori de aceste fenomene și le menționează în repetate rînduri⁹.

Concepția specifică istoricilor puși în serviciul clasei dominante despre superioritatea morală a comandanților se manifestă și în opera lui Tacitus. « Aceasta e soarta foarte nedreaptă a războaielor: toți își cer partea succeselor, iar înfringerile se trec numai pe seama unuia singur »¹⁰, constată Tacitus plin de nemulțumire, cu toate că el e cel puțin tot atât de nedrept atunci cînd, pentru cruzimile și excesele armatei, îi face răspunzători numai pe soldați, chiar și în cazurile cînd faptele, pe care el însuși le relatează, constituie un act de acuzare împotriva comandanților: soldații

¹ Tacitus, *Agricola*, XXV; id., *Hist.*, I, 6, 41, 80, 82, 83, 85.

² Idem, *Ann.*, XIII, 35.

³ *Ibidem*, III, 31; XIII, 8.

⁴ *Ibidem*, XIII, 35.

⁵ Tacitus, *Hist.*, I, 4.

⁶ *Ibidem*, II, 44; I, 80.

⁷ *Ibidem*, I, 6, 25, 26, 53.

⁸ *Ibidem*, I, 53; I, 54.

⁹ *Ibidem*, I, 5, 11, 13, 25, 80.

¹⁰ Tacitus, *Agricola*, XXVII.

care se răzbună asupra unor comandanți ca Lucilius¹ sănă prezențați ca « *pessimi* » și « *deterrimi* ». Povestind scena de un profund dramatism a paricidului cauzat de apartenența la tabere diferite a tatălui și a fiului, indignarea lui Tacitus nu se îndreaptă împotriva comandanților, care creează prilejul unor asemenea grozăvii, silindu-i, prin diferite mijloace, pe soldați să participe la luptă, ci împotriva ostașilor de rînd: « Îndată ridică cadavrul, sapă o groapă și îndeplinește ultima datorie față de părintele său. Află cei mai apropiati, apoi mai mulți, acum în toată armata e consternare, se plâng și blestemă groaznicul război. Dar de aceea nu încetează de a ucide, de a jefui pe cei mai apropiati, rudele, frații. Vorbesc despre crima îngrozitoare și ei însăși o săvîrșesc »².

Tacitus e consternat de efect -- și este pe deplin justificată consternarea lui -- dar începutul acestei acțiuni inițiate de Antonius îl descrie cu destul calm și impasibilitate: « După ce Antonius observă că s-au elătinat, îi tulbura cu unități compacte. Rîndurile slăbite sănă destrămate și nu pot fi refăcute din cauza carelor și a mașinilor de război. Pe liziera drumului, în avîntul urmăririi, învingătorii se resfiră. Măcelul a fost cu atît mai remarcabil cu cît un fiu și-a ucis tatăl. Cazul și numele le redau după Vipstanus Messalla »³.

Tacitus nu avea totuși o opinie de fiecare dată favorabilă despre comandanții militari, pe unii dintre ei îi socotește atît de coruți, încît e de părere că ei nu puteau tolera decît un împărat « *pollutum obstrictumque meritis suis* »⁴. El îl face răspunzători pentru o parte din nenorocirile abătute asupra Romei⁵.

În atitudinea lui Tacitus apar și alte inconsecvențe: el nu e nemulțumit de faptul că armata proclamă împărați atunci cînd alegerea corespunde preferințelor sale (de ex. proclamarea lui Vespasian)⁶, dar se declară împotriva acordării libertății legiuilor de a-și alege centurionii, prezintînd-o ca sursa indisiplinei⁷. Istoriceul manifestă o reprobare categorică față de cruzimea și excesele armatei, dar, pentru cruzimile nu mai puțin infiorătoare ale comandanților, nu manifestă aceeași vehemență în condamnare, n-are aceleași epítete depreciative, rămîne împasibil chiar în cazuri cînd atrocitatea nu e răspunsul la vreo încălcare a disciplinei⁸.

Limitările lui Tacitus se conturează și mai pregnant în atitudinea sa față de popor, căci în această privință nu se poate invoca nici circumstanță atenuantă a unor trăiri violente, ca în cazul armatei.

În epoca lui Tacitus plebeia romană își pierduse de mult vecheia însemnatate politică. Comițiile alegătoare, care deveniseră pe timpul lui Augustus un instrument docil în mîinile princeps-ului, încetară de a se mai întruni după anul 14 al e.n. Comițiile legiuitorale, convocate uneori și mai tîrziu, aveau un caracter pur formal. Prin distribuții și jocuri se sustragea atenția plebei de la problemele politice, iar eventualele tulburări erau prevenite sau înbăușite prin violentă. « O parte considerabilă și din ce în ce mai mare a plebei de la oraș o alcătuia lumpenproletariatul, complet ruinat și fără nici o activitate permanentă, care trăia din cîștiguri întîm-

¹ Tacitus, *Ann.*, I, 23.

² Idem, *Hist.*, III, 25.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, II, 37.

⁵ *Ibidem*, II, 38.

⁶ *Ibidem*, II, 79.

⁷ *Ibidem*, III, 49.

⁸ *Ibidem*, III, 54; I, 41.

plătoare și din distribuții făcute de stat. Pe timpul lui Augustus 200000 de oameni primeau pînă gratuită și din cînd în cînd li se mai distribuiau și bani»¹. «Plebeii — spune Engels — care se aflau între cei liberi și sclavi, n-au știut niciodată să iasă din stadiul lumpenproletariatului»². Dar aceasta era numai o parte a plebei orășenești, cea mai nesemnificativă din punct de vedere economic, restul trebuia să fie angajat în ocupații productive, la fel și marea masă a poporului, care trăia în afara orașelor, continuă să-și asigure existența printr-o muncă asiduă.

Tacitus trebuie să fi fost de acord cu privarea plebeci de drepturile politice, căci el îi neagă, în principiu, poporului orice participare la conducere. Pentru el democrația ateniană — limitată și ea — e prea mult: «acolo puterea o avea poporul (populus), toate erau în mîinile celor neprincepuți și toți, să zic așa, erau stăpini peste toate»³.

Poporul e, aşadar, o masă de neprincepuți, incapabili de o opinie proprie și se lasă influențat de cuvîntările oratorilor, reprezentanți ai diferitelor partide: «Nu, această mărcăță și glorioasă elocvență este odrasla neînfrîñării, pe care proștii o tot numesc libertate, tovarășa răzvrătitilor, atîțătoarea unui popor (populus) lăsat în voia soartei, nesupusă, usuratică, îndărătnică, îndrăzneață și trufășă; în statele bine constituite ea nu ia ființă. Într-adevăr, despre care orator lacedemonian sau cretan am auzit noi vorbindu-se? Statele acestea aveau, după cum se știe, o disciplină cît se poate de severă și legi cît se poate de aspre. Nici chiar la macedoneni, la perși sau la alt popor (gens) care s-a mulțumit cu o guvernare statornică, nu aflăm nimic despre elocvență»⁴.

Ca și Platon și Aristotel, Tacitus este adeptul unei forme de guvernare în care «nu cei neprincepuți și mulțimea, ci cel mai înțelept și numai el singur hotărăște»... «Ce nevoie este de numeroase discursuri în fața poporului»⁵, se întrebă deci Tacitus. Întreaga atitudine, toate judecățile de valoare emise în cursul operei sale istorice despre plebe și acțiunile ei sunt dictate de aceste convingeri politice. El va căuta necontenit să scoată în relief părțile negative ale poporului, prezintîndu-ne aproape exclusiv «lumpenproletariatul» Romei, în rîndurile căruia nu era greu să vadă la tot pasul viciile unci mulțimi total ruinate, decăzute și neproductive, care trăia din mîla fîmpăratului și a patronilor.

Nu-i putem reprosa lui Tacitus disprețul pentru această masă devenită parazitară în timpul său, ceea ce i se poate imputa însă este că a ales arbitrar faptele, că, luminînd în culori stridente toate păcatele acestei pături declasate, el nu ne dă vizuinea elementelor sănătoase din rîndurile poporului din Italia — pe care-l schizează atîț de frumos Iuvenal⁶ — lăsînd prin aceasta impresia generală falsă a identificării poporului cu acea minoritate căzută pradă desfîrșului. El nu face decît incidental distincție între «pars populi integra» și «plebs sordida»⁷, între «uulgus» și «populus»⁸, negîndu-i însă și acestuia din urmă orice drept de participare la

¹ *Istoria universală*, II, p. 589.

² *Arhiva lui K. Marx și Fr. Engels*, Cartea I, Moscova, 1930, p. 248, apud N. A. Mașchin, *Istoria Romei*, p. 248.

³ Tacitus, *Dialog.*, XL, 3.

⁴ *Ibidem*, XL, 2—3.

⁵ *Ibidem*, XLI, 4.

⁶ Iuvenal, *Satire*, IV, 600 și urm.; VIII, 45 și urm.; VIII, 210 și urm.; 245 și urm.; 273—275.

⁷ Tacitus, *Hist.*, I, 4.

⁸ *Ibidem*, I, 89.

treburile publice sub pretextul numărului său mare (?!). Aceste delimitări sporadice nu pot contrabalansa atmosfera generală defavorabilă, creată prin numeroase menționări și aprecieri negative, prin imprecizia termenilor « *plebs* » și « *multitudo* »¹, prin întrebuițarea inconsecventă — cînd cu sferă mai largă, cînd cu sferă restrînsă — a cuvintelor « *populus* » și « *uulgus* »².

I se poate reproşa, de asemenea, istoricului că s-a mulțumit cu simpla înregistrare a unei stări, fără să avanzeze spre motivele declasării, expuse cu atită căldură și înțelegere în elocvența Gracchilor, pe care o respinge cu patimă vădită: « *Dar elocvența Gracchilor n-a avut atît de multă însemnatate pentru republică în aşa fel ca ea să poată suporta și legile lor...* »³ El nu vede în Gracchi decit niște « atitători ai plebei »⁴, iar în grandioasele reforme propuse de ei, un ultragiu adus legii celor 12 table « *finis aequi iuris* »⁵.

Prezentată în acțiune, plebea apare mai adesea ca o masă preocupată numai de interesele ei mărunte și dornică de distractii⁶, care nu știe ce vrea, « dorește schimbări și se teme de ele » (« *nouarum rerum cupiens pauidusque* »)⁷, « incapabilă de a distinge minciuna de adevăr »⁸, instabilă, gata oricînd să-și părăsească împăratul, pentru a îngenunchea în fața celui mai tare, nesinceră și crudă: « *Deja întreaga populație umplea Palatinul și cu ei sclavii; strigătele lor discordante cereau moartea lui Otho și executarea conjuraților, ca și la circ sau la teatru... și aceasta nu era la ei nici părere nici sinceritate, căci în aceeași zi ei vor cere chiar contrariul cu aceeași tărie* »⁹.

Concepția lui Tacitus despre popor rămîne aceeași în toată opera sa, expresia disprețului său e mult mai frecventă în *Historiae*, care abundă în aprecieri negative¹⁰.

În descrierea diferitelor mișcări populare provocate de foamete, Tacitus rămîne nepăsător și lipsit de înțelegere față de suferințele multimii, el n-are nici un cuvînt reprobativ pentru măsurile inspirate de « *vechea severitate* », luate de senat și consuli pentru pedepsirea poporului cînd, în timpul domniei lui Tiberius, « *scumpeata vieții era să trezească o răscoală* »¹¹.

Numai cu ocazia exilării Octaviei — soția lui Nero — pentru care Tacitus are o simpatie deosebită¹², apare pe scena istoriei sale poporul într-o lumină mai favorabilă, protestînd în masă împotriva nelegiurii împăratului, dar și aici, pentru a acoperi pasivitatea cu care aristocrația privea fărădelegile lui Nero, el atribuie atitudinea pozitivă a poporului mai degrabă situației lui obscure și temerității, decit generozității și curajului. « *Poporul (uulgus), ... mai puțin cuminte și mai puțin expus primejdiei, din pricina situației lui obscure, își arăta adesea și nu pe*

¹ Tacitus, *Hist.*, I, 32; *Ann.*, XV, 36; I, 31; XIV, 45.

² *Ibidem*, III, 83; I, 35; *Dialog.*, XL, 2–3; *Ann.*, VI, 13; XIV, 60.

³ Tacitus, *Dialog.*, XL, 4.

⁴ Idem, *Ann.*, III, 27; *Ausgewählte Biographien des Plutarch*, erklrt von C. Sintenis, II, *Agis und Kleomenes, Tiberius und Gaius Gracchus*, Berlin, 1882, p. 100 și urm.; *Istoria universală*, II, p. 337.

⁵ Tacitus, *Ann.*, III, 27.

⁶ Idem, *Hist.*, I, 4; *Ann.*, XV, 36.

⁷ Idem, *Ann.*, XV, 46.

⁸ Idem, *Hist.*, I, 35; II, 90; III, 83, 85.

⁹ *Ibidem*, I, 32; III, 85; IV, 2; Suetonius, *Otho*, 7.

¹⁰ Tacitus, *Hist.*, I, 32, 35; II, 44, 90; III, 83, 85; IV, 49.

¹¹ Idem, *Ann.*, VI, 13; XII, 43; Suetonius, *Claudius*, 18–19.

¹² Tacitus, *Ann.*, XIV, 64.

ascuns plingerile »¹. Din rîndurile următoare reiese, de altfel, că mulți din popor au plătit pentru acțiunea lor curajoasă cu răni sau chiar cu viață. « Ei umplură curtea palatului cu multimea strigătelor lor, cînd mai multe companii de soldați, trimise împotriva lor, fi împrăștiară cu bice și vîrful săbiilor lor »².

Acțiunile poporului pentru rechemarea Octaviei trebuie să fi fost de mare ampoloare și perseverență, căci altfel n-ar fi putut determina rechemarea ei. « Din acest motiv și nu din pocăință », spune Tacitus, « Nero rechemă pe Octavia »³. Un reflex puternic al acestei acțiuni găsim și în piesa *Octavia*, atribuită lui Seneca⁴. De data aceasta Tacitus nu se grăbește să tragă concluzii pe baza unui exemplu singular sau să pornească de la o premisă generalizatoare ca în cazul trăsăturilor negative⁵.

Disprețul lui pentru păturile de jos e atît de profund, încît proveniența din rîndul lor e considerată o pată dezonorantă, care nu poate fi cu nimic răscumpărată: « Voi păstra tăcere asupra originii lui Curtius Rufus, pe care unii îl fac fiul unui gladiator, mi-e frică să nu repet lucruri neadevărate, iar de adevăr mi-e rușine »⁶. În dezacord cu promisiunea de a spune adevărul, el se rușinează de el cînd ar dezveli originea umilă a unui guvernator roman, mai ales că ar fi contrazisă teoria totalei incapacități a claselor asuprise.

În discordanță cu propriile sale deprecieri, « uulgus » ajunge purtătorul de cuvînt al părerilor lui Tacitus, pentru a da o bază mai largă recunoașterii și aprecierii calităților lui Agricola: « Glasul poporului cerea pe Agricola ca general, toti comparînd energia și curajul lui, dovedit în războaie, cu indolență și lasitatea altora »⁷.

Disprețul acut al lui Tacitus pentru popor se intensifică față de liberti și sclavi, pe care, în general, nici nu-i socoate vrednici de a fi introdusi pe scena istoriei sale; pe el nu-l interesează psihologia păturilor supuse clasei dominante, problemele sociale sunt pentru el de importanță minoră și, ca atare, pot fi neglijate. Tacitus generalizează și în cazul libertilor: el nu vorbește despre libertii intrați în rîndurile plebei, în istoria lui sunt amintiți aproape exclusiv libertii de la curtea imperială, instrumente odioase ale tiraniei. Vicile lor le atribuie întregii categorii. El nu caută să pătrundă originea și motivele acestor vicii, nu caută să identifice pe autori morali. Se scandalizează și se scutură de scîrbă, vorbind despre venalitatea și intrigile libertilor⁸, dar e de acord cu situația lor dezonorantă, cu umiliințele la care erau supuși⁹, sau cel puțin nu manifestă vreo nemulțumire în acest sens.

Sînt rare cazurile în care Tacitus nu trage concluzii pe baze deductive, nu-i prezintă ca pe o masă omogenă în dezmațul ei, ci caută să facă o oarecare distincție: « E sigur că aceste vorbe biciuau și urechile lui Domitianus prin faptul că libertii căutau să îmboldească pe domnitorul înclinat și aşa numai la rele, cei mai buni prin devotament și credință, iar cei mai răi prin răutate și invadie »¹⁰.

Atît de puternică e aversiunea față de liberti, atît de înrădăcinate prejudecățile, încît întunecă și admirația în față integrității și a curajului admirabil al libertei

¹ Tacitus, *Ann.*, XIV, 60.

² *Ibidem*, XIV, 61.

³ *Ibidem*, XIV, 60.

⁴ Ps. Seneca, *Octavia*, 670 și urm., 880 și urm.; Suetonius, *Nero*, 35.

⁵ Tacitus, *Hist.*, II, 44; *Ann.*, I, 39 etc.

⁶ *Idem*, *Ann.*, XI, 21.

⁷ *Idem*, *Agricola*, XLI; Boissier, *op. cit.*, p. 172–173.

⁸ Tacitus, *Ann.*, XV, 54; XIV, 63; *Hist.*, I, 7; II, 95.

⁹ *Ibidem*, II, 57; cf. *Istoria universală*, II, 590–591; RE, XIII, 104–110.

¹⁰ Tacitus, *Agricola*, XLI.

Epicharis: « Aducându-și aminte că Epicharis era închisă în urma dispoziției lui Proculus și socotind că o femeie nu va putea răbdă durerea, Nero a poruncit ca să fie pusă la tortură. Nici biciul, niște focul, niște mînia călăilor, zădărăț de răbdarea unei femei, nu putură însă micșora încăpăținarea ei în tăgada învinuirilor. Astfel Epicharis a fost mai tare decât torturile în prima zi. A doua zi pe cînd o duceau la aceleasi torturi pe un scaun (căci mădularele zdrobite nu-i îngăduiau să meargă singură), desfăcînd o fîșie de stofă din jurul sînului și făcîndu-și din ea un lat, îl prinse de arcul scaunului. Vîrindu-și capul în el s-a smuls apoi cu toată greutatea trupului pînă ce-și dădu și puțina suflare a vietii ce-i mai rămăsesec: pildă frumoasă pentru o libertăț, care, în mijlocul chinurilor, a știut să apere pe niște străini și aproape pe niște necunoscuți, pe cînd niște cetăteni, bărbați, cavaleri romani și senatori trădau, fără a fi puși la torturi, pe ființele cele mai scumpe... »¹. Pe oricare personaj ieșit din rîndurile clasei dominante Tacitus n-ar fi ezitat să-l copleșească cu laude, dar, fiind vorba de o libertăț, el adaugă cu rezervă « clariore exemplo libertina mulier », fără să-i atribue mai mult decât semnificația unui exemplu izolat. Antiteza, în care se opune un caz singular unei pluralități, exprimă mai mult amărăciunea autorului din pricina decăderii « elitei » societății romane, decât admirăția pentru un personaj din rîndurile libertăților, pe deasupra și femeie².

Atitudinea depreciativă a lui Tacitus față de libertăți nu este în discordanță cu atitudinea altor istorici, care tratează aceeași epocă.

Ca și libertății, sclavii apar rar în opera lui Tacitus, disprețul lui pentru ei se profilează totuși evident³. Cuvîntul « sclav » și derivatele lui au, în opera sa, o valoare peiorativă⁴: « Antonius Felix per omnem saeuitiam ac libidinem ius regium seruili ingenio exercuit »⁵, iar Milichus, libertul denunțător, e « seruulis animus », dar nici un reproș direct, nici un epitet depreciativ nu se leagă de persoana senatorului Firmius Cato, delatorul « prietenului » său, Libo Drusus, pe care l-a încurcat cu premeditare într-o rețea de intrigi, spre a-l putea denunța în momentul oportun.

Pozitia lui ostilă și prejudecățile sale sănt contrazise de episoade în care sclavi și sclave dau dovedă de fermitate de caracter, spirit de sacrificiu și umanitarism rar întîlnit în rîndurile patricienilor și ale cavalerilor; sclavul consulului L. Piso se dă drept stăpînul său, pentru a fi ucis în locul lui: « Nu departe de cameră [a lui Piso] le ieșî în cale, din întîmplare, un sclav, l-au întrebat care e Piso și unde e. Sclavul, printr-o minciună demnă de laudă, răspunse că el e Piso și el fu ucis pe loc »⁶. Piso Licinianus fugărit de oamenii lui Otho e ascuns « din milă » de un sclav public⁷. Majoritatea sclavelor Octaviei, deși supuse la tortură, persistă în susținerea nevinovăției stăpînei lor, una dintre ele îndrăznește chiar să-l înfrunte pe Tigellinus⁸.

În introducerea *Istoriilor* Tacitus însuși e nevoie să enumere, printre puținele exemple de virtuți ale secolului, « sclavi de o fidelitate perseverentă chiar în față

¹ Tacitus, *Ann.*, XV, 57.

² *Ibidem*, XV, 54; *Agricola*, XXIX.

³ Tacitus, *Hist.*, I, 7; *Dialog.*, XXIX.

⁴ *Idem*, *Ann.*, XV, 54; *Hist.*, II, 57 etc.

⁵ *Idem*, *Hist.*, V, 9.

⁶ *Ibidem*, IV, 50.

⁷ *Ibidem*, I, 43.

⁸ Tacitus, *Ann.*, XIV, 60.

torturilor ». În relatarea faptelor istoricul e rezervat, aprecierile pozitive lipsesc sau vizează numai cazul particular, fără generalizări cu privire la profilul moral al personajului sau al categoriei sociale din care face parte: sclavul care căută să-l salveze cu prețul vieții pe L. Piso recurge la o « minciună demnă de laudă » (egregium mendacium), nimic mai mult. Spre deosebire de Dio¹, Tacitus nu amintește nici măcar numele acelei slave curajoase a Octavie.

Istoricului i se pare firesc tratamentul neomenos al selavilor, actele de cruzime față de ei, atât de abundente în viața Romei selavagiste, sănt, în general, lipsite de interes pentru el. Singele gladiatorilor, pe care Drusus îl vede curgind cu atită plăcere, nu e pentru Tacitus decit « uilis sanguis »².

Fiind pierdută o parte din viața lui Claudius, nu cunoaștem atitudinea autorului față de legea adusă în favoarea sclavilor³. Din aprecierea măsurilor de conștîngere luate de Augustus împotriva sclavilor rezultă însă că Tacitus era pentru menținerea celor mai aspre legi⁴.

Dezaprobată revoltelor de sclavi reiesc evident din metaforele întrebuițate pentru desemnarea lor: «audacia», «malum»⁵, precum și din maniera de prezentare a răscoalei puse la cale de Titus Curtius: revindicarea libertății de către sclavi e un act de «temeritate» (audacia), înbăușit, «ca printr-o minune a zeilor», de trei corăbii de război sosite «la timp», iar căpetenia și fruntașii mișcării sănt «tîrîți» la Roma⁶.

Simpatica poporului pentru mișcările sclavilor, «vechile rele» (uetera mala) de pe vremea lui Spartacus, îl nemulțumește pe Tacitus⁷. Din relatăriile lui reținem două fapte semnificative: solidarizarea poporului cu acțiunile sclavilor și teama păturilor dominante de multimea tot mai amenințătoare a sclavilor⁸. Încercarea de revoltă a gladiatorilor din Praeneste face să renască în rîndurile poporului, după un secol și jumătate, speranța ridicării unui « nou Spartacus ».

După uciderea lui Pedanius Secundus, «cum, după vechiul obicei, toți sclavii aflători sub același acoperămînt trebuiau uciși, s-a pornit o mișcare populară (concurrus plebis) în favoarea acestor nevinovați ce a mers pînă la răscoală». Drumul pe unde sclavii fură duși la moarte a trebuit să fie străjuit de soldați din pricina «unei mari multimi care amenință cu pietre și torțe»⁹.

Neliniștea pricinuită de numărul mare al sclavilor, în care mocnea jăratecul revoltei, se reflectă în constatarea lui Tacitus cu ocazia mișcării inițiate de T. Curtius: «Roma era îngrijorată de multimea sclavilor, a căror creștere devineea însăși-mișcătoare ». O expresie mult mai pregnantă a aceleiași temeri găsim în discursul rostit de vestitul jurisconsult C. Cassius cu ocazia uciderii lui Pedanius Secundus: «Strămoșii noștri s-au temut întotdeauna de sclavi, chiar și atunci cînd se nașteau în aceleasi ogoare și în aceeași casă... De cînd avem însă adevărate popoare de sclavi, cu obiceiuri deosebite, cu zeci deosebite... nu putem înfrîna această strînsură de oameni nici chiar prin frică »¹⁰. Tacitus, care împărtășea aceste opinii, are totuși

¹ Dio Cassius, LXII, 13.

² Tacitus, *Ann.*, I, 76.

³ Suetonius, *Claudius*, 25; Dio Cassius, LX, 29.

⁴ Tacitus, *Ann.*, III, 11.

⁵ *Ibidem*, IV, 27; XV, 46.

⁶ *Ibidem*, IV, 27.

⁷ *Ibidem*, XV, 46.

⁸ N. A. Mașchin, în VDI, 4, 1949, p. 55; V. N. Diiakov, în VDI, 2, 1955, p. 93.

⁹ Tacitus, *Ann.*, XIV, 42–45; RE, XIX, 24–25; *Istoria universală*, II, p. 608.

¹⁰ *Ibidem*, XIV, 44.

o atitudine mai înțelegătoare: fără să dezaprobe direct măsura aspră a senatului, lasă să se întrezărească compătimirea sa pentru acești « nevinovați », precizând că împăratul s-a împotrivit propunerii de a exila din Italia și pe libertății care trăiau sub același acoperiș, « nevoind să mărească, printr-o nouă asprime, un obicei vecchi, pe care compătimirea nu-l putuse îndulci »¹.

Mișcarea provocată de Clemens, sclavul lui Agrippa Postumus, pare descrisă cu fidelitate. Prezentarea concordă întru totul cu relatările lui Dio². Autorul *Analelor* dă însă mult mai multe detalii, menționând și fermitatea de caracter a acestui sclav, care, pus în lanțuri, n-a putut fi silit să-și dea în valeag tovarășii de arme și susținătorii. Ura față de Tiberius l-a îndemnat, probabil, la o expunere atât de amănuntită a evenimentelor, care se încheie printr-o referire sarcastică la adresa împăratului³.

Prin natura revendicărilor, mișcările sclavilor au un caracter limitat. « În vechea Romă », după cum a arătat Marx, « lupta de clasă se desfășura numai în sinul unei minorități privilegiate, între cetăteni liberi bogăți și cetăteni liberi săraci, în timp ce marea masă productivă a populației, sclavii, nu formau decât piedestalul pasiv al celor două tabere în luptă »⁴. Sclavii n-au ajuns la conștiința clară a rolului lor în societate; nici chiar în momentele cele mai revoluționare, ei nu puteau distinge deslușit scopul către care trebuiau să meargă⁵.

Dragostea lui Tacitus pentru Roma, mindria și admirația pentru măreția imperiului îl fac neînțelegător și îngust în vederi față de necesitățile și interesele altor popoare.

Tacitus pretinde că popoarele aliate și supuse să păstreze credință nestrămutată Romei. El constată cu profundă nemulțumire că în Germania pe timpul lui Vitellius dominația romană era cît pe aci să fie zdruncinată prin « violarea externă și necredința aliaților » (externa ui, perfidia sociali)⁶. Tacitus nu-și dă seama că pentru ei Roma e un asupritor, că nu pot să-i fie decât dușmani și să se revolte ori de câte ori se întrevedea speranța redobândirii independenței. Reacția firească de a scutura un jug care se dovedea atât de apăsător și abuziv⁷, apărarea desprătă a libertății, el o atribuie, în primul rînd, unei anumite facturi psihice, unei « inferiorități inerente » popoarelor neromane: armenii sunt prezentați ca « un neam schimbăios, pe cît de indolent în fața primejdiilor, pe atît de necredincios cînd are ocazie », « perfidia armenilor era îndeajuns de cunoscută »⁸, « poporul dacilor niciodată n-a fost credincios »⁹, mardii sunt de prinși cu hoțiile¹⁰, iar iudeii sunt « un

¹ Tacitus, *Ann.*, XIV, 45.

² Dio Cassius, LVII, 16; Suetonius, *Tiberius*, 25.

³ Tacitus, *Ann.*, II, 39–40.

⁴ K. Marx-Fr. Engels, *Opere alese în două volume*, I, București, 1949, p. 233.

⁵ V. I. Lenin, *Despre stat*, Op., XXIV, p. 375, apud N. A. Mașchin, în VDI, 4, 1949, p. 54.

⁶ Tacitus, *Hist.*, III, 46.

⁷ *Istoria universală*, II, p. 618, 620, 625 și urm.; K. Marx-Fr. Engels, *Opere alese*, II, București, 1952, p. 272–273; RE, VII, 1, 654 și urm. [Weiss]; Th. Mommsen, *Die Schweiz in römischer Zeit*, în *Ges. Schrif.*, V, 1908, p. 378 și urm.; N. A. Mașchin, *Istoria Romei*, p. 298 și urm.; id., *Principatul*, p. 439 și urm.; N. N. Belova, în VDI, 4, 1952, p. 45 și urm.

⁸ Tacitus, *Ann.*, XIV, 23; XII, 46. Pentru opozitia Armeniei împotriva dominației romane, cf. O. V. Kudriavtev, în VDI, 3, 1949, p. 48.

⁹ Tacitus, *Hist.*, III, 46.

¹⁰ Tacitus, *Hist.*, III, 46; *Ann.*, XIV, 23.

neam foarte nesuferit », « urît zeilor », « cu totul dedat plăcerilor » etc.¹. Germanii sunt « tot atât de stîngaci în înfrîngere, pe cît de lacomi în succese », nedisciplinați și anarchici, la ei « cei ce răstoarnă totul sunt și cei mai iubiți »². Britanii victorioși « nu uită nici una din cruzimile caracteristice barbarilor »³. În aceste succinte caracterizări, termenii injurioși sunt gradati prin antiteze: « ut segnem ad pericula, ita infidem ad occasiones » sau « ut rebus secundis audi, ita aduersis incauti ».

În pasajele referitoare la provincii — ale căror probleme sunt trecute pe plan secundar — se manifestă mai puternic mentalitatea aristocrației romane educate în credința că sunt stăpînitorii lumii⁴.

Tacitus recunoaște și se indignează chiar, în repetate rînduri⁵, de cruzimea și abuzurile guvernatorilor și ale altor exponenți ai dominației romane, cu toate acestea el e, în general, foarte pornit împotriva provincialilor răzvrătiți și reclamă o guvernare aspră a provinciilor⁶.

Deși cunoștea foloasele imense pe care le trăgea Roma de pe urma exploatarii lor necruțătoare, el încearcă totuși să prezinte cucerirea Galiei și a Germaniei ca o acțiune întreprinsă de Roma exclusiv în interesul Galiei. « Conducătorii și comandanții romani au invadat teritoriul vostru și al celorlalți gali nu din lăcomie, ci la cererea strămoșilor voștri, pe care discordia i-a dus la un pas de pieire și pentru că germanii chemați în ajutor impusesc servitutea deopotrivă dușmanilor și aliaților lor. Si nu de aceea ne-am stabilit pe Rin, pentru a proteja Italia, ci pentru ca vreun alt Ariovist să nu devină stăpîn în Galia »⁷. Argumentarea e cu atât mai puțin convingătoare, cu cît Tacitus însuși ne deserie în *Annales* măsurile neomeninoase și abuzive față de frizi, cărora romanii « le luară la început boii, apoi ogoarele și la urmă le duseră în sclavie nevestele și copiii »⁸.

Securitatea datorită prezenței legiunilor romane, subliniată cu atită patos⁹, nu servea, în realitate, pe atită interesele galilor pe cît ale romanilor, dar Tacitus se mulțumește cu prima parte a constatării, spre a-i convinge pe gali că datorează Romei recunoștință și supunere.

Dezbinarea dintre gali nu putea să duce la pieircă poporului, cum caută să arate Tacitus. Lupta pentru supremăția unui trib asupra celor înrudite ar fi dus, în cele din urmă, la încheierea triburilor. Tacitus pornește de la convingerea fermă că tot pămîntul trebuie să fie supus Romei, că supremăția ei e acceptată cu placere de cei buni, pentru că numai Roma poate asigura pacea între popoarele « barbare ». La adăpostul acestei păci, pe care Calgacus o numește semnificativ « tăcerea pusitului »¹⁰, sunt spoliate în voie regiunile constrînse la supunere. Tacitus dorește cu ardoare lărgirea neîncetată a granițelor imperiului, de aceea îl disprețuiește pe Tibe-

¹ Tacitus, *Hist.*, V, 8, 3, 5.

² Idem, *Ann.*, I, 63, 57.

³ Idem, *Agricola*, XVI.

⁴ Idem, *Ann.*, XIII, 56, 34; *Agricola*, XXXIV; *Hist.*, IV, 58 etc.

⁵ Idem, *Ann.*, XII, 54; XIII, 30; XIV, 31; XV, 45; *Hist.*, V, 9; cf. și Plutarch, *Galba*; Iuvenal, *Satire*, VIII, 100 și urm.; I, 49–51.

⁶ Tacitus, *Ann.*, I, 55, 57; XIV, 36; *Hist.*, III, 46; IV, 68; V, 12 etc.; *Agricola*, VIII; cf. și Marchesi, *Storia della letteratura latina*, II, Milano-Messina, 1940, p. 290.

⁷ Tacitus, *Hist.*, IV, 73.

⁸ Idem, *Ann.*, IV, 72; cf. și *Ann.*, XIV, 31; *Agricola*, XV.

⁹ Idem, *Hist.*, IV, 74.

¹⁰ Idem, *Agricola*, XXX.

rius, pentru că n-a depus străduință în vederea acestui scop¹ și îi elogiază pe cei care au contribuit la realizarea lui². Toți care încearcă să lupte pentru independența lor sunt răi, cruzi, perfizi, neam nesuferit etc. Tacitus caută să demonstreze, în repetate rînduri, că cei care se alăturau cuceritorului slujeau cu adevărat poporul, Roma fiind invincibilă³.

Mitul despre invincibilitatea Romei era propagat — după cum se pare — în sec. I e.n. nu numai de romani, ci și de aristocrația autohtonă care îndemna poporul la supunere⁴, după cum rezultă foarte limpede din cuvîntarea lui Agripa, ținută cu ocazia revoltei împotriva lui Florus. Extinderea necontenită a puterii romane era prezentată ca o « favoare a zeilor » împotriva căreia orice răzvrătire era sortită unui eşec inevitabil, iar toate popoarele fiind supuse sau clientelare romanilor, era aproape cu neputință de a găsi aliați în lupta împotriva imperiului. « Oare sănăti mai bogăți decât galii, mai viteji decât germanii și mai deștepti decât grecii... ce lucruri v-au insuflat încredere împotriva romanilor? » îi întreabă Agripa pe răzvrătiți. « Ce folos vă aduce dacă veți incendia această frumoasă patrie... e consult... să ne ferim de furtuna care se pregătește..., romanii odată învingători..., pentru a da exemplu celorlalte popoare, vor masacra întregul neam și vor distrunge orașul»⁵.

Aceleași opinii sint exprimate și de Segestes, de Iulius Auspex și de Dinis⁶.

Motivele care au determinat marea parte a aristocrației autohtone de a accepta dominația romană erau, în primul rînd, speranța sprijinului acordat de Roma la înăbușirea mișcărilor păturilor exploatațe, precum și teama în fața invaziilor « barbare »⁷; cu ajutorul lor au fost obținute în foarte multe cazuri victoriile romanilor⁸. În fruntea partidelor filoromane se găseau mai adesea regii. Tacitus recunoaște că, « potrivit vechii și statornei tradiții a poporului roman », chiar regii erau folosiți « ca unelte de sclavie »⁹.

Cu totul alta era atitudinea poporului, pentru care Tacitus are atîta dispreț, încît declară că e « rușine » să vorbească despre mișcarea lui Mariclus, « un bou de rînd », care « îndrăzni să se amestece în jocul sortii și să provoace puterea romană »¹⁰. Indiferent de motivele care l-au determinat să se pretindă « eliberator și zeu al Galiei », faptul că poporul a alergat în număr atît de mare să lupte sub standardul său pentru stabilirea puterii galice arată că de apăsătoare era pentru populație dominația romană. Avantajele de care, după relatările lui Tacitus, se bucurau galii sub auspiciile romane¹¹ priveau numai clasa dominantă, iar poporul din săracia lui trebuia să satisfacă toate pretențiile cuceritorilor, să suporte toată greutatea copleșitoare a stăpîririi romane: recrutările forțate, impozitele, excesele armatei, corvoadele etc.¹². Cea mai slabă rază de speranță îi îndemna, aşadar, la

¹ Tacitus, *Agricola*, XXXIII și urm.; *Ann.*, IV, 32; cf. și Marchesi, *op. cit.*, p. 288–289.

² *Agricola*, Corbulo și alții; cf. și nota 6, p. 261.

³ Tacitus, *Ann.*, I, 55; I, 58; IV, 50; *Hist.*, IV, 69, 74; cf. și n. 2, p. 261.

⁴ *Ibidem*, I, 57–60; IV, 50; XII, 55 etc.

⁵ Iosephus, *Bel. Iud.*, II, 16.

⁶ Tacitus, *Ann.*, I, 58; IV, 50; *Hist.*, IV, 69.

⁷ V. N. Diakov, în VDI, 2, 1955, p. 92–96.

⁸ Vezi răscoala din Panonia (a. 6–9), din Galia, Germania, Tracia, răscoala lui Tacfarinas etc.

⁹ Tacitus, *Agricola*, XIV.

¹⁰ Idem, *Hist.*, II, 61; cf. și *Istoria universală*, II, p. 619.

¹¹ Idem, *Hist.*, IV, 73–74.

¹² Idem, *Ann.*, XIV, 31; *Agricola*, XV.

luptă pentru redobândirea libertății, preferînd moartea unei vieți în robie. Așa se explică șirul neîntrerupt de revolte, care izbucneau la cel mai neînsemnat prilej în provinciile romane.

Tacitus recunoaște în numeroase cazuri — după cum am arătat — vina guvernatorilor în asuprirea excesivă a provinciilor, dar numai cînd și în măsura în care se leagă de indivizi¹, dacă se aduc însă acuzații statului, el le trece sub tăcere sau caută să le anihileze prin defăimarea adversarului².

Informațiile lui Tacitus despre evenimentele petrecute în Britania în 51 e.n. pot fi confruntate cu ale lui Dio Cassius. Confruntarea nu e însă concluzivă, pentru că Dio se rezumă la o descriere pur faptică, fără să analizeze nici el factorii sociali și economici, care au dus la ridicarea britanilor sub Caratacus³.

Atitudinea lui Tacitus este ostilă britanilor, tactica adoptată de Caratacus, singura posibilă, pentru a putea ține piept romanilor, el o califică drept « violențe»⁴. Cuvintele rostite de Caratacus la vederea strălucirii Romei, reproduse de Zonaras («Caratacus quidam Barbarorum princeps captus et Romam ductus, ueniam a Claudio impetravit. Cum dimissus esset, et Romae splendorem atque amplitudinem perlustrasset: *Itane inquit, cum haec et hujusmodi habeatis nostra tuguriola concupistis?*»)⁵, care dezvăluie caracterul politicii expansioniste a Romei, sint omise de Tacitus⁶.

Dacă în primul discurs pentru îmbărbătarea ostașilor săi⁷ apare mai evident spectrul înpăimîntător al unei « sclavii veșnice » și amenințarea pîngării cîinstei « femeilor și a copiilor », în pleoaria ținută de Caratacus în fața împăratului predomină nu durerea și desperarea învinsului, ci admirăția pentru învingători⁸.

În interesul aceleiași politici expansioniste Tacitus nu dezaproba sprijinul acordat reginei Cartimandua în lupta împotriva lui Venutius, deși disprețuiește pe această femeie vicleană, care, ajungînd la mare putere și influență, « după ce-l înlătură pe Venutius (acesta a fost soțul ei), l-a luat ca soț pe Vellocatus, scutierul acestuia, și l-a asociat la domnie. Casa ei a fost zguduită îndată de acest scandal: de partea soțului era simpatia cetătenilor, de partea adulterului patima și cruzimea reginei »⁹. Din cauza unei confuzii cronologice aceste evenimente sunt relatate nu numai în *Annales*, ci și în *Historiae*, iar sfîrșitul conflictului e prezentat diferit¹⁰. În motivarea dată de Tacitus izbucnirii răscoalei populației autohtone din Britania (61 e.n.), sub conducerea Boudiccei, văduva regelui Prasutagus, accentul principal cade pe insulta personală cauzată reginei prin samavolnicia funcționarilor¹¹. În opera lui Dio Cassius e indicată o cauză de ordin economic (reclamarea neașteptată a unei sume mari, al cărei împrumut, cu o camătă ridicată, fusese aproape impus britanilor¹²), despre care nu găsim nici o mențiune la Tacitus, ceea ce e cu atît mai concluziv, cu cât Tacitus și Dio au folosit izvoare comune. Tacitus caută să fie mai

¹ Vezi nota 5, p. 231.

² Tacitus, *Hist.*, IV, 68.

³ Dio Cassius, LX, 20.

⁴ Tacitus, *Ann.*, XII, 33.

⁵ Ioannes Zonaras, *Annales*, Tomus primus, Venetiis, MDCCXXIX, liber XI, 10.

⁶ Tacitus, *Ann.*, XII, 37; cf. și 36.

⁷ *Ibidem*, 34.

⁸ *Ibidem*, XII, 37.

⁹ Idem, *Hist.*, III, 45; cf. *Ann.*, XII, 40; RE, III, 1627 [Stein].

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Tacitus, *Agricola*, XV, XVI, XII; *Ann.*, XIV, 31.

¹² Dio Cassius, LXII, 1–2.

concis: el redă numai o parte din cele trei cuvîntări, pe care — după Dio — le-a înținut Suetonius Paulinus în fața diferitelor unități ale armatei romane¹. Dar dacă din aceste discursuri Tacitus a reușit să extragă esențialul², în analiza cauzelor el insistă — după cum am arătat — asupra celor minore, asupra faptelor accidentale, care au prilejuit și favorizat izbucnirea rebeliunii³. Tacitus menține același procedeu și în versiunea cuvîntării rostite de Boudicca în timp ce trecea prin fața răsculaților, într-un car, însotită de fiicele ei: «... ea nu venise să-și ceară regatul și averile, ci ca o simplă femeie, venise să-și răzbune libertatea răpită, trupul sfîșiat de bătăi, fetele ei necinstitie »⁴. Relatarea lui Dio Cassius e cu totul diferită: Boudicca adună o armată de circa 120.000 de oameni și se urcă pe un tribunal, făcut după felul romanilor..., talia ei era mare, figura sălbatică, privirea pătrunzătoare: avea o voce dură;... ea vorbi în acești termeni: « Experiența v-a arătat căt de diferită este libertatea de robie, încit dacă înainte vreunul din voi s-a lăsat înșelat, prin necunoașterea a ceea ce e mai bun, de promisiunile momitoare ale romanilor, cel puțin acum, când ați încercat și una și alta, ați învățat ce eroare mare ați făcut... să ne facem datoria pînă când ne mai aducem aminte de libertate, pentru ca să lăsăm copiilor noștri și numele și realitatea ei. Căci dacă noi vom uita cu totul condiția fericită în care am fost crescute, ce vor face ei, nutriți în robie? »⁵.

Cele două discursuri au puține elemente comune. Deosebiri izbitoare întîlnim și în zugrăvirea bătăliei decisive: după Tacitus armata romană a repurtat o victorie rapidă⁶, în timp ce la Dio găsim: « se luptără mult timp cu aceeași înflăcărare și vitejie de o parte și de cealaltă. În sfîrșit totuși, deși tîrziu, romanii învinseră »⁷. Sfîrșitul răscoalei e prezentat, de asemenea, diferit: după Tacitus, Boudicca pare să fi murit în timpul luptelor, fără ca moartea ei să fi avut vreo repercusiune asupra desfășurării ulterioare a evenimentelor; după Dio, moartea reginei i-a oprit pe răsculați să continue lupta⁸.

Cu toate că Tacitus era conștient de realitatea și greutatea motivelor răscoalei — el însuși numește colonia Camulodunum « cuibul tiraniei » — are totuși cuvinte de aspiră reprobare pentru răzvrătitii (« Minia și beția victoriei nu uita nici una din cruzimile caracteristice barbarilor »)⁹. Tacitus pare să uite aici pentru moment că exemple de cruzime față de cei învinși nu lipsesc din istoria Romei și, îndeosebi, din istoria guvernării Britaniei de către romani¹⁰. Dio Cassius, folosindu-se de aceleași izvoare, în condiții cu totul diferite de ale lui Tacitus, nefiind legat de cei care au luptat pentru supunerea insulei, a reușit să prezinte mai judicios cauzele și desfășurarea acestei mari răscoale¹¹.

Cuvîntarea lui Calgacus, fie că a fost inventată în întregime, cum consideră unii¹², fie că e reproducerea unui discurs rostit aievea, cum cred

¹ Dio Cassius, LXII, 9–11.

² Tacitus, *Ann.*, XIV, 36.

³ *Ibidem*, XIV, 31; cf. RE, XXII, 2, 1721.

⁴ Tacitus, *Ann.*, XIV, 35.

⁵ Dio Cassius, LXII, 3–4.

⁶ Tacitus, *Ann.*, XIV, 37.

⁷ Dio Cassius, LXII, 12.

⁸ *Ibidem*, LXII, 12.

⁹ Tacitus, *Agricola*, XVI.

¹⁰ De ex., *Ann.*, XIV, 31; I, 51, 56, 60; cf. și *Istoria universală*, II, p. 619.

¹¹ Dio Cassius, LXII, 1 și urm.

¹² Deratani, *op. cit.*, p. 476; Boissier, *op. cit.*, p. 89–93; RE, IV, 1, 1586.

alții¹, prezintă un interes deosebit, schițîndu-ne tabloul expansiunii romane, privit prin unghiul de vedere al provincialilor. Afirmații ca « această armată adunată din cele mai diferite popoare... o va destrâma înfingerea... Cei mai mulți n-au patrie... Vom găsi în rîndurile dușmanilor brațe pentru noi... Nu mai există nici un motiv de groază: fortărețe goale, colonii de moșnegi, municipii nemulțumite...»² Furtul, măcelul și jaful ei le numesc cu termenul mincinos de stăpînire, iar pacea lor e tăcerea pustiului»³, sprijină supozitia că Tacitus n-a inventat pe de-a-ntregul discursul lui Calgacus, că simburele lui e real, după cum afirmă istoricul însuși⁴, căci discursul nu exprimă numai dorul de libertate al britanilor, ci este o acuzare vehementă a politicii expansioniste romane. Dacă cuvîntarea ar fi fost inventată de autor, n-ar cuprinde relatari și date în contradicție cu cele expuse anterior de Tacitus însuși: « Într-adevăr, noi n-avem ogoare, nici mine, nici porturi, pentru a căror exploatare să fim păstrați»⁵, constată Calgacus plin de amărcăjune, contrar celor arătate, în capitolul XII, de Tacitus: « Pămîntul, în afara de măslini... produce cereale din belșug... Britania produce aur, argint și alte metale, ca răsplată a biruinței. Oceanul produce și mărgăritare ».

Ușurința cu care au obținut romanii victoria strălucită asupra britanilor,⁶ desperarea și dezorientarea totală a răsculaților înfrînti, bucuria învingătorilor și ocolul tărmului celui mai apropiat al Britaniei⁷, arată că romanii considerau victoria și supunerea insulei definitivă. Aceasta rezultă, de altfel, și din cuvintele rostite de Agricola înainte de începerea bătăliei decisive: « Aceștia sunt cei mai iuți la fugă din toți britanii și de aceea mai trăiesc încă atîta timp... cei mai dirji dintre britani au căzut de mult și au rămas o mulțime de lași și fricoși... Încheiați cu expedițiile, încoronați o muncă de 50 de ani cu o zi însemnată»⁸.

Părerea exprimată de Agricola reprezintă, fără îndoială, opinia oficială și nu putem presupune că Tacitus ar fi avut rezerve față de acțiunile eroului său, prezentat ca tipul ideal al generalului roman. De altfel, pînă la data redactării monografiei *Viața lui Agricola*, britanii n-au mai dat semne de neliniște, aşa încît încercarea de a considera cuvîntarea lui Calgacus ca « un strigăt de alarmă dat romanilor contra britanilor»⁹ nu pare întemeiată.

Din felul cum descrie situația britanilor în noaptea care a urmat dezastrului, se vede că Tacitus a cunoscut evenimentele din relatările unui martor ocular¹⁰, fie din rîndul învinșilor, fie din al învingătorilor.

Lipsa totală a altor informații cu privire la aceste evenimente¹¹ ne împiedică de a face aprecieri definitive asupra fidelității în relatarea lor.

O atenție deosebită a acordat Tacitus evenimentelor petrecute în Galia și Germania în anul 69–70 e.n., fie că i-au fost relatate faptele, fie că îl preo-

¹ Ph. Fabia, *A propos de la Table Claudienne*, I, în Rev. des Ét. Anc., XXXIII, 1931, nr. 2, p. 117 și urm.; nr. 3, p. 225 și urm.; Mașchin, *Ist. Romei*, p. 16; I. Borzsák, *Tacitus*, în Das Altertum, 1958, 4/1, p. 37; Marchesi, *op. cit.*, II, 304; *Istoria universală*, II, p. 641.

² Tacitus, *Agricola*, XXXII.

³ *Ibidem*, XXX.

⁴ *Ibidem*, XXIX.

⁵ *Ibidem*, XXXI.

⁶ *Ibidem*, XXXVII.

⁷ *Ibidem*, XXXVIII.

⁸ *Ibidem*, XXXIV.

⁹ I. Niculită, în *Tacitus, Opere*, I, p. 58 (introducere).

¹⁰ Tacitus, *Agricola*, XXXVIII.

¹¹ Vezi RE, III, 1, 1353 [Stein].

cupau îndeaproape motivele încercării de desprindere a unor părți considerate ca romanizate de mult. E o încercare de analiză a raportului dintre Italia și provincii, în cadrul căreia autorul subliniază avantajele provincialilor sub dominația romană și necesitatea vitală a recunoașterii ei în scopul menținerii ordinii «în lumea întreagă».

În relatarea acestor evenimente, marele istoric a reușit să se apropie mai mult de promisiunea de a scrie « sine odio ». În capitolele XIII—XIV ale cărții a IV-a din *Historiae*, el dezvăluie fără crătare nedreptățile suferite de Iulius Paulus și Iulius Civilis, conducătorii batavilor, și abuzurile comise de autoritățile romane față de populația autohtonă. Tacitus recunoaște că Civilis era «ingenio sollers»¹; sub influența prejudecăților atât de răspândite în cercurile din care făcea parte, el introduce mențiunea: « ultra quam barbaris solitum »². Prin discursul lui Civilis, Tacitus introduce și aici punctul de vedere al adversarului³. Tacitus nu caută să micșoreze amploarea luată de acțiunea lui Civilis, căruia i se alăturără și canninefații sub conducerea lui Brinno și cohortele batave care staționau la Mogontiacum⁴. Răsculații nutreau speranța că se vor ridica și germanii și galii, îndemnați de aceeași dorință de a scăpa din « selavia nenorocită », pe care romani « cu un termen fals o numesc pace ».

Cuvântarea rostită de Civilis îl arată conștient de condițiile istorice și de politica imperiului roman de a «învinge provinciile cu singele provincialilor ». El își dă seama de forța nouă, rezultanta unirii celor cuceriti, cunoșători ai disciplinei militare însușite în castrele romane⁵. Tacitus omite însă factorii hotărâtori: «ura pe care o simțeau față de dominația străină batavii, deoarece nu fuseseră învinși și subjugăti niciodată înainte », și că Civilis și Classicus «făureau de mult planuri de răzvrătire »⁶, așteptind doar momentul potrivit, pentru a le pune în aplicare.

Chiar dacă Tacitus nu arată că revolta mocnea de mult, el caută să fie drept față de capii răscoalei: relatînd că germanii au atacat unitățile romane asediate, cărora le promiseseră retragere liberă, el adaugă: « este adevărat că Civilis se plîngea și-i certă pe germani, ca pe unii ce-și călcau în chip perfid cuvîntul dat. Dacă a făcut aceasta numai formal sau n-a putut să-i rețină pe cei înfuriați nu se poate constata cu certitudine »⁷. În discursurile comandanților romani, pe lîngă trufia stăpînitorului⁸, își face loc tendința de a-i convinge pe provinciali de necesitatea imperioasă a acceptării dominației romane, sub care « nimic nu le e sustras, nici o cale închisă ». Argumentația aceasta sofistică merge atât de departe, încît ajunge la concluzia că provincialii au, în anumite privințe, o situație mai bună decât romani: « în celealte privințe situația e comună: voi aveți de cele mai multe ori comanda legiunilor noastre, voi guvernați aceste provincii și altele; nimic nu vă e sustras, nimic închis. Avantajele de pe urma împăraților buni sunt deopotrivă pentru cei oricînt de îndepărtați, cei cruzi se năpustesc asupra celor mai apropiati »⁹.

¹ Tacitus, *Hist.*, IV, 13.

² *Ibidem*, IV, 13; Deratani, *op. cit.*, p. 478; *Istoria universală*, II, p. 618.

³ Tacitus, *Hist.*, IV, 14.

⁴ *Ibidem*, IV, 15—16.

⁵ *Ibidem*, IV, 17; cf. C. Daicoviciu, *Ein neues Militärdiplom aus Dazien*, în *Dacia*, N.S. I, 1957, p. 195—196.

⁶ Iosephus, *Bel. Iud.*, VII, 23.

⁷ Tacitus, *Hist.*, IV, 60.

⁸ *Ibidem*, IV, 58, 74.

⁹ *Ibidem*, IV, 74.

El nu amintește de loc interesele economice și strategice, care i-au determinat pe romani să cucerească Galia și să facă eforturi pentru menținerea dominației lor în această țară bogată și prosperă, ci se rezumă la o motivare patetică necorespunzătoare realităților istorice¹.

Cu același lux de amănunte continuă istoricul relatarea mișcării conduse de Civilis și în capitolele XIV—XV ale cărții a V-a a *Istoriilor*. E regretabil că nu ne-a parvenit ultima parte a descrierii acestor frământări, pentru a vedea concluzia finală a autorului.

Tacitus are o atitudine loială și față de răscoala condusă de Iulius Florus și Iulius Sacrovir, arătând aici cauzele reale care au determinat ridicarea populației împotriva dominației romane: «Atrăgind pe toți îndrăzneții și pe toți cei siliți la fapte rele fie de sărăcie, fie de frica pedepsei, ei s-au întelese, prin con vorbiri tainice, ca Florus să răzvrătească pe belgi, iar Sacrovir pe galii învecinați. Amestecîndu-se în toate întrunirile publice și particulare, ei începură să se ridice cu înverșunare împotriva tributelor ce nu se mai isprăveau, împotriva cametei neomenoase și a cruzimii și trufiei guvernatorilor»².

Emițînd — pe baza unei mențiuni tangențiale a lui Velleius Paterculus despre rapiditatea înăbușirii răscoalei³ — părerea că Tacitus a exagerat pericolul care amenința Roma prin rebeliunea condusă de Sacrovir, Stein⁴ pierde din vedere că autorul *Analelor* a subliniat, de asemenea, ușurința cu care au fost înfrînte orașele (inconditi ac militiae nescii oppidanii), precum și faptul că o parte din autohtoni a luptat de partea romanilor⁵.

Se pare că o anumită stîmă pentru Iulius Florus și Iulius Sacrovir l-a determinat pe Tacitus să se mențină pe o poziție neutră, nefolosind injurii la adresa lor: «Instigatorii lor cei mai înverșunați erau Iulius Florus printre treviri și Iulius Sacrovir printre edui... amîndoi se distingeau prin naștere și prin serviciile strămoșilor lor. Odinioară li se dăduse chiar cetățenia romană, cînste rară și cuvenită numai meritului»⁶, iar mai departe: «el însuși [Sacrovir], însotit de fruntași, trecea pe un cal frumos, amintind vechea glorie a galilor și înfrîngerile pricinuite romanilor, arătîndu-le cît era de frumoasă libertatea pentru învingători și cu cît ar fi mai aprigă sclavia, dacă ar fi invinsî încă o dată»⁷.

Arminius, conducătorul rezistenței triburilor germanice, apare, în repetate rînduri, în opera lui Tacitus, deoarece luptele pentru înfrîngerea germanilor au fost de lungă durată. Avînd în vedere pierderile considerabile pricinuite romanilor, Tacitus, pentru a acoperi și justifica întrucîntva înfrîngerea legiunilor, subliniază forța dușmanului: «Bărbăția germanilor nu era mai prejos de bărbăția noastră. Îi întreceam totuși prin felul luptei și al armelor»⁸.

Înfrîngerea suferită de Varus e atribuită violenței lui Arminius: «Soarta și violența lui Arminius l-au împins însă pe Varus la picire»⁹, nu trufia și lăcomia

¹ C. Julian, *Histoire de la Gaule*, IV, Paris, 1921, p. 200 și urm.; *Istoria universală*, II, p. 618, 625—627; vezi Tacitus, *Hist.*, IV, 73—74.

² Tacitus, *Ann.*, III, 40.

³ C. V. Paterculus, II, 129, 3—4.

⁴ RE, X, 1, 589, 796—798 [Stein]; cf. *Istoria universală*, II, p. 618.

⁵ Tacitus, *Ann.*, III, 42, 46.

⁶ *Ibidem*, III, 40.

⁷ *Ibidem*, III, 45.

⁸ *Ibidem*, II, 21.

⁹ *Ibidem*, I, 55.

nesăbuită a lui Varus, tratamentul neomenos, măsurile de jaf și opresiune impuse populației germanice și incapacitatea guvernatorului de a sesiza situația reală¹, după cum rezultă din scrisurile altor autori, care prezintă mult mai judicios motivele². În suferința lui Arminius, din cauza răpirii soției sale și a captivității fiului care avea să i se nască, Tacitus nu vede decât o înverșunare a « violenței înnăscute»³.

În portretul schițat după moartea lui Arminius, Tacitus apreciază calitățile adversarului, arătând că amintirea lui persistă încă la triburile germanice⁴.

În monografia *Despre originea și țara germanilor* Tacitus adoptă, în general, un ton ponderat, uneori chiar elogios, dar și aici suntem «îndreptați să atribuim istoricului latin și o intenție politică»⁵.

Tacitus reușește să se mențină pe o poziție obiectivă în prezentarea răscoalei frizilor, care a izbucnit «mai mult din lăcomia noastră — spune autorul — decât din nesupunere. Din pricina săraciei Drusus îi impuse la un tribut neînsemnat, să dea piei de bou pentru nevoile noastre militare. Nimeni nu se gîndise pînă atunci la grosimea și lungimea pieilor. Numit guvernator al frizilor, primipilarul Olennius a luat ca unitate de măsură pielea de zimbru. Nedreaptă pentru orice popor, hotărîrea era și mai nedreaptă pentru germani, căci... vitele lor erau mici»⁶.

Această expunere de motive dezvăluie, fără cruce, exploatarea crîncenă a provinciilor, indolența forurilor competente pentru rezolvarea plîngerii celor nedreptați⁷. Pledoaria cauzei răzvrătiitorilor e susținută nu de vreo căpetenie a mișcării, ci de Tacitus însuși, profund nemulțumit de tratamentul acestei populații, adusă la exasperare de aviditatea autorităților.

Cauzele «răbufnirii desperării» la neamurile traciee sunt expuse, de asemenea, pe larg. «[Acesta neamuri] erau cu atît mai înverșunate cu cît erau mai sălbatici. În afară de firea lor, îi mai împingea la răzvrătire și faptul că nu puteau suferi recrutarea ce le răpea, pentru armata noastră, pe tinerii cei mai viguroși. Ei nu erau obișnuiți să asculte nici de regi, decât cînd voiau, și, cînd trimiteau soldați, își alegeau singuri conducătorii, nevoind să lupte decât cu popoarele învecinate»⁸.

O atitudine similară se constată și în descrierea asediului răsculaților⁹ (desi într-un capitol anterior îi prezentase ca «vagabonzi», avînd conducători de «obîrșie obscură»¹⁰). Si cu această ocazie Tacitus găsește prilejul să introducă punctele de vedere ale cercurilor proromane. «Unul din conducători, Dinis, un bătrân, cunosător, printr-o lungă experiență, al puterii și clemenței romane, îi îndemna la singura cale ce le mai rămăsese în nenorocirea lor: să depună armele și el, cel dintâi, s-a predat învingătorilor... ceci ce se gîndeau mai mult la viață decât la glorie i-au urmat pilda»¹¹.

¹ Dio Cassius, LVI, 18; I. Florus, *Epitomea*, II, XXX; Velleius Paternulus, II, 118.

² Suetonius, *Augustus*, 23–24; Ioanes Zonaras, *Annales*, I, liber X, 37.

³ Tacitus, *Ann.*, I, 59.

⁴ *Ibidem*, II, 88; C. V. Paternulus, II, CXVIII, 2.

⁵ N. Lascu, *Prefața*, în Tacitus, *Opere*, I, p. 96; cf. și Deratani, *op. cit.*, p. 476–477.

⁶ Tacitus, *Ann.*, IV, 72.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, IV, 46.

⁹ *Ibidem*, IV, 49.

¹⁰ *Ibidem*, III, 38–39.

¹¹ *Ibidem*, IV, 50.

Descriind frămîntările clitilor, Tacitus se rezumă mai mult la o înșirare de fapte, din care lipsesc aprecierile: cuvîntul « îndrăzneau » sugerează însă o anumită nemulțumire a autorului¹.

Acțiunile lui Anicetus, un « sclav barbar », apoi « libert al lui Polemo », conducătorul rezistenței armatei din Pont, sănătate prezentate fără acuze prea vehemente; trădarea lui Anicetus de către regele Sedocar îl determină pe Tacitus să remarcă cu dispreț: « postquam merces proditionis aut bellum ostendebatur, fluxa, ut est barbaris, fide pactus Aniceti exitium perfugas tradidit »².

Despre luptele duse de Tacfarinas se păstrează numai informația din opera lui Tacitus; ceilalți istorici pomenesc doar în treacăt evenimentele petrecute în Africa între anii 18 — 23³. Cu toate că lipsește orice termen de comparatie, din observațiile presărate în cursul prezentării, reiese clar că Tacitus nu este preocupat să lămurească cauzele revoltei, pentru el Tacfarinas e un dezertor, un răufăcător, care neliniștește unele ținuturi ale imperiului roman. Înfrîngerea romanilor e pusă exclusiv pe seama indisiplinei din rîndurile soldaților⁴, pentru a nu fi silit să recunoască superioritatea adversarului, care a prefăcut o gloată de « nevoiași și răzvrătiți... în soldați, îi împărți în companii și escadroane », atrăgînd și numeroase popoare puternice din Africa⁵. Succesul ulterior al armatei romane Tacitus îl atribuie, de asemenea, numai măsurilor de represiune ale comandanțului, deși deprinderea cu metoda de luptă a dușmanului, pe care-l copleșește cu injurii, trebuie să fi jucat un rol important.

Din desfășurarea evenimentelor rezultă că Tacfarinas era un excelent conducător de oști, care știa să organizeze lupta împotriva armatei romane. Faptul că au fost acuzați în senat Cæsarius Sacerdos și Caius Græchus, pentru că l-ar fi ajutat cu grine pe Tacfarinas⁶, indică importanța acordată acestei mișcări. Din cuvintele lui Tiberius — « înfuriat de obrăznicia lui Tacfarinas de a-i trimite o solie » — rezultă că Tacfarinas a cerut, de fapt, pămînt, pe care să se aşeze cu armata lui, promîțînd în schimb pace⁷. Războiul urmărea, aşadar, un scop bine precizat: asigurarea condițiilor de trai ale « nevoiașilor și răzvrătiților », fie prin forță armelor, fie prin tratative. Reacția împăratului, care « porunci lui Blæsus să atragă pe toti răsculații, făgăduindu-le amnistie de vor depune armele, dar să pună mîna, în orice chip, pe Tacfarinas »⁸, arată — prin accordarea amnistiei generale — că romani aveau în față un dușman temut, ceea ce reiese și din punerea pe același plan cu Spartacus⁹ și din faptul că, numai datorită unei trădări, profitînd de avantajele atacului prin surprindere, a putut fi zdrobîtă armata lui Tacfarinas¹⁰. Poziția lui Tacitus se manifestă deslușit prin termenul « arrogantia », care califică trimiterea soliei de către Tacfarinas. Cu această ocazie el nu dezaproba nici atitudinea și nici măsurile lui Tiberius.

¹ Tacitus, *Ann.*, XII, 55; VI, 41.

² Idem, *Hist.*, III, 47—48.

³ Idem, *Ann.*, II, 88.

⁴ *Ibidem*, III, 20.

⁵ *Ibidem*, II, 52; I. Burian, *Тактика африканских племен в борьбе против римлян во времена Тиберия*, în VDI, 2, 1957, p. 181—187.

⁶ Tacitus, *Ann.*, IV, 13.

⁷ *Ibidem*, III, 73.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, IV, 25.

O încălcare totală a imparțialității se observă și în partea operei unde e tratată situația din Iudeea: sub influența cercurilor eline și romane potrivnice iudeilor¹, el se lasă călăuzit aproape exclusiv de ideile preconcepute și de disprețul pentru această « taeterrima gens »², introduceînd astfel — după cum rezultă din confruntarea cu alte izvoare — numeroase erori, confuzii și contradicții³.

Cele cîteva capitole despre istoria iudeilor au fost intercalate, de altfel, doar pentru a menține o unitate de procedeu, un paralelism cu modul de prezentare a evenimentelor din alte provincii⁴.

Deși Tacitus recunoaște că revolta a fost provocată de cruzimea guvernatorilor, că « Antonius Felix, cu firea lui de sclav a exercitat puterea regală cu toată cruzimea și desfrîul » și că « răbdarea iudeilor a durat totuși pînă în vremea lui Gessius Florus », sub care a izbucnit răscoala⁵, el culege din arsenalul injuriilor pe cele mai vehemente împotriva lor.

Pierderile suferite de romani în aceste lupte, el le atribuie exclusiv « fanatismului lor îndărâtnic »⁶. Tacitus dă amploare prorocirilor despre căderea Ierusalimului⁷, pentru a sublinia pieirea lui inevitabilă.

Prezentarea acelorași evenimente diferă mult la Dio Cassius, care, deși mare admirator al romanilor, s-a menținut pe o poziție obiectivă față de taberele în luptă⁸.

Din atitudinea lui Tacitus rezultă că el împărtășea vechea concepție republicană despre provincii, considerate ca « *praedia populi Romani* », tratîndu-le cu dispreț. El rămîne nepăsător față de pustirile și măcelurile cauzate de armatele romane cuceritoare, nu comentează atitudinea sfidătoare și neomenoasă a lui Avitus față de ampsivari, cărora le refuză stabilirea pe niște pămînturi pustii, lăsîndu-i pradă foamei și rătăcirilor, deși conducătorul lor, Boioculus, își dovedise timp de 50 de ani credința față de Roma⁹. El nu se declară nici împotriva sprijinirii unor trădători și ucigași când aceasta servește interesele politice ale Romei, potrivit vechiului principiu « *diuide et impera* »¹⁰, și își exprimă via satisfacție în fața dezbinării din rîndurile popoarelor neromane: « zeii ne-au învrednicit să privim și încaierul lor: mai mult de șaizeci de mii au căzut, nu de armele și săgețile noastre, ci (lucru și mai mare!) întru desfășarea ochilor noștri. Rămîne-le — aşa este ruga mea — acestor neamuri și să tie încă multă vreme, dacă nu dragostea de noi, măcar ură dintre ele »¹¹.

Concluziile care se desprind din cele expuse arată că Tacitus n-a fost imparțial față de oameni și evenimente. Interesele aristocrației romane îl determină să accepte toate mijloacele menite să sprijine edificiul « zidit de 800 de ani »¹². Gata de compro-

¹ RE, XX, 1, 1 și urm. [H. Leisegang]; RE, IX, 2, 1934 și urm. [Hölscher]; Boissier, *op. cit.*, p. 146 și urm.

² Tacitus, *Hist.*, V, 8, 3, 4.

³ Cf. Ph. Fabia, *op. cit.*

⁴ Vezi *Vita lui Agricola și Germania*.

⁵ Tacitus, *Hist.*, V, 9–10.

⁶ *Ibidem*, II, 4; V, 13.

⁷ *Ibidem*, V, 13.

⁸ Dio Cassius, LXVI, 4–7.

⁹ Tacitus, *Ann.*, XIII, 55 și urm.; cf. Marchesi, *op. cit.*, II, 290–291.

¹⁰ *Ibidem*, XIII, 48.

¹¹ Idem, *Germania*, XXXIII; cf. și *Agricola*, XII, XIV.

¹² Idem, *Hist.*, IV, 74.

misuri « Tacitus, ca și întreaga opozitie aristocratică, se ridică, după cum arată N. I. Deratani, nu împotriva monarhiei ca principiu, ci numai împotriva abuzurilor unor cezari »¹; poziția de clasă a patricianului ajunge în flagrantă contradicție cu imparțialitatea istoricului.

Scopul didactic impunea lui Tacitus o anumită conduită în tratarea evenimentelor: pe de o parte, tendința permanentă de a scoate în evidență factura superioară a romanilor, « meniți să fie stăpiniștorii lumii », pe de altă parte, biciuirea necruțătoare a viciilor, care bîntuiau în societatea romană: desfrîu și lăcomia². Cele două tendințe contrare contrabalansindu-se, contribuie la redarea unei imagini mai apropiate de veridică a societății romane.

Concepțiile politice conservatoare, prejudecățile mediului, de care n-a știut să se debaraseze³, scopul moralizator, trăiri și considerente de ordin personal stau la baza subiectivismului său și a urii față de dușmanii Romei și față de cei pe care îi socotește că ar fi contribuit, într-un fel sau altul, la știrbirea strălucirii ei.

E greu de stabilit dacă și în ce măsură și-a dat Tacitus seama de numeroasele încălcări ale imparțialității, căci se observă străduința de a introduce și punctul de vedere al adversarului (cf. discursurile lui Percennius, Calgacus, Caratacus etc.), care e însă, de cele mai multe ori, fie combătut, fie degradat prin poziția istoricului⁴, prin limbajul său disprețuitor, frecvent la autorii antici. Chiar admînind părerea lui Fabia că Tacitus nu trebuie învinuit că « nu și-a depășit cu mai multe secole contemporanii »⁵, el nu poate fi disculpat de faptul că, în anumite cazuri, a rămas în urma altor scriitori antici și chiar a izvoarelor sale, căci, după cum rezultă din confruntarea părților comune cu opera lui Dio Cassius, izvorul comun de care s-au folosit cei doi istorici trebuie să fi prezentat evenimentele petrecute în afara Italiei mult mai judicios⁶ și astfel s-ar explica de ce unele părți din opera lui Tacitus, privind mai ales politica externă a Romei de la începutul secolului (ca, de ex., răscoala frizilor), sănt redate cu mai mult calm și mai puțină părtinire, iar evenimentele petrecute în timpul vietii autorului, la care a asistat sau a participat uneori fie istoricul însuși fie persoane legate direct de el, sănt expuse, mai adesea, pe un ton vehement, cu multă înverșunare împotriva dușmanilor Romei.

Abaterile semnificative dintre relatările lui Tacitus și ale lui Dio Cassius (de ex. cu privire la revolta legiunilor din Germania, la evenimentele din Britania și Iudeea), dar mai cu seamă contradicțiile din textul tacitian sănt indicii ale subiectivității față de răzvrătiți și neromani. Nu putem generaliza, firește, pe baza unor raționamente deductive și nici nu-l putem acuza pe Tacitus — după cum am arătat — de o denaturare intenționată a adevărului istoric. Ceea ce se desprinde însă neîndoilenic dintr-o analiză mai amănunțită a operei lui Tacitus e prezența subiectivismului în selecționarea evenimentelor, preferința vădită pentru date și fapte favorabile eroilor săi pozitivi și puterii romane. Poziția lui se manifestă nu numai în ceea ce alege sau omite, în comentarii sau reticențe, ci și în structura raționamentelor, în alegerea și fîmbinarea termenilor, în gradarea lor prin diverse procedee stilistice.

¹ Deratani, *op. cit.*, p. 473; Marchesi, *op. cit.*, II, p. 288—291; Schanz, *op. cit.*, 635.

² Tacitus, *Ann.*, II, 27—31, 50; IV, 3, 8 și urm., 42; XV, 57 etc.

³ Boissier, *Tacite*, p. 140 și urm.

⁴ Cf. de ex.: Discursul lui Cerialis, Tacitus, *Hist.*, IV, 72.

⁵ Fabia, *op. cit.*, 261.

⁶ Vezi mai sus, p. 250—252, 259, 264, 268 etc.

Boissier¹ însuși, care e de părere că Tacitus « nu se crede obligat să trateze rău pe dușmanii țării sale » și că « e mult mai just față de Arminius decit Titus Livius față de Hannibal », recunoaște atitudinea lui nedreaptă, întunecată de prejudecăți față de sclavi și gladiatori; spre deosebire de concepțiile largi ale lui Seneca și de atitudinea mult mai înțelegătoare a prietenului său Plinius Secundus². Nici atitudinea lui față de popor nu e mai puțin îngustă.

E drept că lui Tacitus îi era nesuferită lăcomia și corupția aristoerăției romane și disprețuia servilismul senatorilor³ romani în fața uzurpatorilor vechii puteri de stat republicane, dar el nu urăște și nici nu disprețuiește aristocrația senatorială ca o colectivitate, ca pătură socială. Ura și disprețul său se îndreaptă doar împotriva unor vicii, relevarea căroru nu pornește din aversiune sau idei preconcepute. El dezvăluie starea reală a aristocrației cu scopul de a o îndrepta, nu condamnând și generalizând în mod arbitrar, ca în cazul păturilor de jos.

Insuficienta preocupare a lui Tacitus de problemele administrativ-social-economice ale imperiului duce — pe lîngă interesele sale de clasă — adesea la explicații superficiale, la confundarea prilejului cu cauza.

Relevarea limitărilor cercului de vederi și a poziției istoricului nu vizează negarea multiplelor calități și merite unanim recunoscute ale operei lui Tacitus și nici negarea însemnatății datelor și a informațiilor cuprinse în ea⁴.

ОТНОШЕНИЕ ТАЦИТА К АРМИИ, НАРОДУ И К ПРОВИНЦИЯМ

РЕЗЮМЕ

Работы, посвященные творчеству Тацита, изучают, в первую очередь, его отношение к римским императорам, лишь поверхностно занимаясь или совершенно опуская те места, где говорится о низших слоях, об армии или о провинциях. Данная статья ставит себе целью проанализировать в этом отношении вопрос о «беспристрастии» Тацита, сверяя его данные с данными другими источников.

В описании военных восстаний заметно стремление представить в выгодном свете военачальников и очернить восставших. Он осуждает претензии воинов даже тогда, когда сознает, что их требования не лишены основания. Он признает, что в армии состоит «*argcamum imperii*», но он презирает ее. Причиной падения армии он считает не недостатки воинской системы, но то, что это не свободные итальянские крестьяне, а пестрый сброд, «*uulgas*». Концепция, присущая всем историкам античности, о моральном превосходстве военачальников проявляется и у Тацита. Он категорически осуждает жестокость и эксцессы армии, но для не менее ужасающей жестокости начальников не находит таких же сильных слов осуждения.

¹ Boissier, *Tacite*, p. 138 și urm. Făcind această comparație, Boissier pare să piardă din vedere că Arminius nu poate fi pus pe același plan cu Hannibal; id., *L'opposition sous les Césars*, Paris, 1909, p. 294.

² Plinius Sec., *Epist.*, 8, 16.

³ Cf. Deratani, *op. cit.*, p. 472 și urm.

⁴ După cum se poate constata din studiul izvoarelor, pentru multe probleme Tacitus e singura sursă de informație.

Ограниченнность Тацита еще более проявляется в его отношении к «*plebs*». Лишая ее в принципе какого-либо участия в руководстве, он каждый раз подчеркивает отрицательные ее стороны. Он занимается почти исключительно римским люмпенпролетариатом, игнорируя здоровые народные слои Италии. Его отношение к рабам видно хотя бы по тому, что «*seruus*» и производные от него слова имеют у него пренебрежительный оттенок. Предрасудки Тацита по отношению к рабам обнаруживаются даже тогда, когда рабы проявляют твердость характера, редко встречающуюся у представителей господствующих классов. Осуждение им восстаний рабов очевидно в метафорах их обозначающих: «*audacia*», «*malum*». Тацит явно негодует на симпатии масс к восстаниям рабов, «*uetera mala*».

Любовь Тацита к Риму мешает ему понять интересы других народов. Естественное стремление к низвержению римского гнета, отчаянная защита свободы приписывается им скорее определенной психической структуре, каким-то отрицательным чертам, присущим, по его мнению, неримским народам. Тацит твердо уверен в том, что весь мир должен подчиняться Риму, поэтому он осуждает вообще восставшие провинции и требует строгой власти. Он разделяет старую концепцию о том, что провинции «*praedia populi Romani*», и провозглашает политику, основанную на принципе «*diuide et impera*».

Трудно установить в какой мере Тацит осознал нарушение восхваляемого им «беспристрастия». У него заметно также попытка передать и точку зрения противника, но она чаще всего опровергается им, высмеивается памфлетистом Тацитом. События, особенно относящиеся к внешней политике начала века, описываются им более спокойно и объективно, но происходящие при жизни автора события излагаются пристрастно, с большим озлоблением против врагов Рима.

Нельзя обвинять Тацита в умышленном искажении исторической правды. Неоспоримо же, при анализе его творчества, наличие субъективизма в выборе событий, его явное предпочтение к данным и фактам, выгодным его положительным героям. Его отношение проявляется не только в том, что именно он выбирает или опускает, но и в структуре рассуждений, в выборе и сочетании слов, в их градации посредством разных стилистических приемов, в многочисленных противоречиях, встречающихся у Тацита.

LA POSITION DE TACITE PAR RAPPORT À L'ARMÉE, AU PEUPLE ET AU PROVINCES

RÉSUMÉ

Les études consacrées à l'œuvre de Tacite s'occupent en premier lieu de sa position envers les empereurs, en traitant sommairement, parfois en négligeant presque totalement les passages qui se réfèrent aux catégories sociales inférieures, à l'armée et aux provinces. Le présent article se propose d'analyser sous ce rapport le problème de l'impartialité de Tacite, en confrontant ses données avec les données des autres sources.

On observe, en général, dans la description des révoltes militaires la tendance de présenter dans une lumière favorable les capitaines, en dénigrant les actions des révoltés. Tacite désapprouve les prétentions et les actions des soldats, même quand il est conscient que leurs demandes sont fondées. Il reconnaît que dans l'armée réside *arcانum imperii* mais il la méprise. La décadence de l'armée n'a pas pour cause, d'après lui, les défauts du système militaire, mais le fait qu'elle n'est plus constituée de paysans libres de l'Italie, mais une foule méprisable, *uulgas*. La conception spécifique à tous les historiens antiques sur la supériorité morale des chefs se manifeste aussi dans l'œuvre de Tacite. Il réprouve la cruauté et les excès de l'armée, mais pour la cruauté pas moins réprobable des chefs il ne trouve pas la même véhémence.

Les points faibles de Tacite se précisent dans son attitude envers la plèbe. En lui refusant par principe tout droit de participer au gouvernement, il souligne les traits négatifs de celle-ci. Il s'occupe presque exclusivement du « Lumpenproletariat » de Rome, en ignorant les éléments sains du peuple d'Italie. Sa position envers les esclaves se manifeste, par exemple, dans le sens péjoratif que prennent chez lui le terme *seruus* et les mots qui en dérivent. Les préjugés de Tacite entrent en contradiction avec les épisodes où les esclaves montrent une fermeté de caractère qui manque souvent aux patriciens et aux chevaliers. La réprobation des révoltes des esclaves résulte clairement des métaphores même qu'il emploie pour les désigner: *audacia, malum*. La sympathie du peuple pour les révoltes des esclaves, *uetera mala*, l'irrite.

Son amour pour Rome l'empêche de comprendre les intérêts des autres peuples. La tendance naturelle de secouer le joug qui les opprime, la défense désespérée de la liberté, il les attribue surtout à certains facteurs psychiques, à une « infériorité inhérente » des peuples non-romains. Il est convaincu que le monde tout entier doit se soumettre aux Romains, et c'est pour cela qu'il condamne en général, les révoltes des provinces et réclame un gouvernement sévère. Tacite partage l'ancienne opinion, qui considère les provinces comme des *praedia populi Romani*, en préconisant une politique fondée sur le principe *diuide et impera*.

Il est difficile d'établir en quelle mesure Tacite est conscient de son manque d'impartialité. La tendance de reproduire le point de vue de l'adversaire est évidente chez lui, mais plus souvent il le combat ou le persifle avec son talent de pamphlétaire. Les événements, surtout la politique extérieure du commencement du siècle, sont relatés sur un ton plus calme, pendant que les faits qui eurent lieu au temps de sa vie sont exposés sur un ton plus vêtement, avec beaucoup d'acharnement contre les ennemis de Rome.

On ne peut accuser Tacite de déformer sciemment la réalité historique. Pourtant la présence du subjectivisme dans le choix des événements, la préférence pour les données qui favorisent ses héros positifs sont hors de doute. Sa position ne se manifeste pas seulement dans ce qu'il choisit ou omet, mais aussi dans la structure des raisonnements, dans le choix et la combinaison des mots, dans leur gradation par divers procédés stylistiques, dans les nombreuses contradictions du texte taciteen.